

Gazzâlî Biyografisine Bir Katkı: Mektupları Işığında Gazzâlî'nin Uzlet Hayatı

Contribution to the Biography of al-Ghazâlî: Al-Ghazâlî's Seclusion Life in the Light of His Letters

Ali Çoban¹

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Ali Çoban (Doç. Dr.),

Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu
İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı, Konya,
Türkiye

E-posta: acoban@erbakan.edu.tr

ORCID: 0000-0003-2165-5017

Başvuru/Submitted: 23.05.2024

Revizyon Talebi/Revision Requested:

25.07.2024

Son Revizyon/Last Revision Received:

28.08.2024

Kabul/Accepted: 18.09.2024

Atıf/Citation: Çoban, Ali. Contribution to the
Biography of al-Ghazâlî: Al-Ghazâlî's Seclusion
Life in the Light of His Letters. *İslam Tetkikleri
Dergisi-Journal of Islamic Review* 14/2, (Eylül 2024):
473-499.
<https://doi.org/10.26650/iuitd.2024.1489001>

ÖZ

Bu çalışmada, Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) 488/1095'te Bağdat'ı terk edışıyle başlayıp ölümüne kadar devam eden uzlet hayatı incelenmiştir. Mektupları ışığında nitel araştırma yöntemleri kullanılarak Gazzâlî'nin uzlet dönemi incelenmiş, tasnif edilmiş ve uzlet döneminin neyi ifade ettiği üzerinde durulmuştur. Gazzâlî, Bağdat'ta popülaritesinin zirvesindeyken her şeyi terk ederek uzlete ayrılmıştır. Yaklaşık üç yıl seyahatli bir uzlet dönemi geçirmiştir. Sonrasında memleketi Tus'a dönerek sekiz yıl civarında yerleşik uzlet hayatı yaşamıştır. Bu süreç on yılı aşkın devam ettikten sonra Nişâbur'da müderrisliğe dönmesi ile kesintiye uğramış gibi görünmektedir. Yaklaşık üç yıl süren Nişâbur'daki tedris hayatından sonra tekrar memleketine çekilmiş, kısa bir süre sonra da vefat etmiştir. Gazzâlî'nin kendi hayatı hakkında kullandığı uzlet, halvet ve inzivâ gibi kavramlar klasik anlamının ötesinde bir içeriğe sahiptir. O, uzlet döneminde kendisini köşesine çekilmiş birisi olarak tasvir etse de *Fezâilü'l-enâm* adıyla derlenmiş mektuplarından hareketle uzlet kavramıyla onun, yöneticilerin finanse ettiği kurumlarda ve yöneticilerin emri altında çalışmaya karşı olmayı ifade ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Gazzâlî uzlet döneminde kitap yazmış, müderrislik yapmış ve yönetici kesimle ilişkilerini mektupları aracılığıyla sürdürmüştür. Bu süreçte toplu olsun fertler bazında olsun halkın sıkıntılarını yöneticilere ulaştırmaya gayret etmiştir. Ehil olduğunu düşündüğü öğrencilerini idarecilere tavsiye eden referans mektupları yazmıştır. Kamu inisiyatifli altında çalışmamak ve onlardan yardım almamak prensibinden ise ödün vermemiştir. Sonuç olarak Bağdat'ı terk ettiği 488/1095 yılından vefatına kadar ders vermekten ve teo-politik ilişkilerden kaçınmadığı görülmüştür. Nizâmülmülk ailesi başta olmak üzere siyasi elitlerle uyarı/nasihat, referans, kötü yöneticilerden şikâyet veya Tus halkının durumunu anlatma gibi sebeplerle yazışmalar yapmıştır. Dolayısıyla Gazzâlî kendini ahirete adayan bir münzevi değil çağın gerçekliklerinin farkında, zamanın yönetici zümresi ile bağıni koparmamış bir kişidir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Gazzâlî, Biyografi, Uzlet, *Fezâilü'l-enâm*, *el-Münkız*

ABSTRACT

In this study, the seclusion life of al-Ghazâlî, which began with his departure from Baghdad in 488/1095 and continued until his death, is analyzed. In light of his letters, qualitative research methods were used to analyze and classify al-Ghazâlî's period of seclusion, and the meaning of the period of seclusion was emphasized. While al-Ghazâlî was at the height of his popularity in Baghdad, he abandoned everything and went into seclusion. It seems that this process was interrupted by the transition to teaching again in Nishapur after more than 10 years of *halvah* (seclusion). Even though al-Ghazâlî described himself as someone who retreated into seclusion, it is understood from his letters compiled under the title of Fezâil al-Anâm that his seclusion refers to his opposition to working in state institutions and under the orders of the ruling class. During al-Ghazâlî's seclusion, he wrote books, worked as a muderris, and maintained relations with the ruling class through his letters. As a result, it can be seen that he did not refrain from lecturing and engaging in theo-political relations until his death. He maintained his correspondence with the political elites, especially the Nizam al-Mulk family, for reasons such as issuing warnings, offering advice, providing references, lodging complaints about bad rulers, and explaining about the situation of the people of Tus. Therefore, he was not an ascetic solely who devotes himself to the hereafter, but rather a person who was aware of the realities of his age and had not severed his ties with the ruling class of the time.

Keywords: Sûfism, al-Ghazâlî, Biography, Seclusion, *Fadhâ'il al-anâm*, *al-Munqiz*

EXTENDED ABSTRACT

Al-Ghazâlî's life has always aroused excitement, from the time he lived until today. He wrote his life story at the end of his life. However, in his short autobiography, he also overshadowed many issues. Ghazali, in *al-Munqiz*, al-Ghazâlî does not mention his teachers, his socio-political environment, his family, or the events of the time. After leaving Baghdad, he lived a life of seclusion during his travels to cities such as Damascus, al-Khalîl and Jerusalem. After returning to his hometown, Al-Ghazâlî described himself as a recluse, except for "the events of the time" and "the affairs of children". According to his own narrative, al-Ghazâlî led a reclusive life. However, his letters compiled under the title "Fadhâ'il al-anâm" present a different picture. These letters provide important information about al-Ghazâlî's period of seclusion and his theo-political relations during that time.

Al-Ghazâlî's period of seclusion, as discussed in this article, refers to the time from his departure from Baghdad in Dhilqa'dah 488/1095 until his death. Al-Ghazâlî remained secluded until his death and did not return to the Nidhâmiyya muderriship in Nishâpur until eleven years later. He was compelled to take up this position, rather than doing so voluntarily. He also mentioned that his return did not signify a true return. He stated that while he was "previously explaining the science that earned people high positions", he was now "explaining the science that makes people abandon high positions". Moreover, this process did not last long, and he returned to his hometown, Tus, after a few years. Al-Ghazâlî's period of seclusion can be divided into four parts: *From Baghdad to Baghdad: The Period of Seclusion with Traveling*, *Tus: The Period of Settled Life of Reclusion*, and *Nishapur: The Return to the Teaching and the Event of the Trial and the Second Period of Tus and his Death*.

During his time in seclusion, al-Ghazâlî did not refrain from attending social events or

engaging in individual educational activities. In particular, he took an active interest in the troubles of the people, warned the governors, and wrote letters to the rulers informing them of the troubles of the people. He patronized the dervishes residing in his *khangāh* and advised the rulers of the state to appoint some of his students to positions they deserved.

Based on *Fedhā'il al-anām* and other sources, the following conclusions have been drawn in this article: Although al-Ghazālī did not name them, some individuals were influential in his life. It is possible to mention the influence of Shaykh Ardishīr b. Abū Mansūr al-‘Abbādī in his decision to leave Baghdad and embrace the Sufī way of life or pursue a path of seclusion. Again, Abu al-Fath Nasr al-Maqdisī, the muhaddith-jurist and ascetic who met with him in Damascus, influential in al-Ghazālī’s subsistence on his own labor and not receiving help from state officials. After leaving Baghdad, al-Ghazālī did not break away from science and the scholarly environment where he went. The concept of seclusion for al-Ghazālī included three points mentioned in his oath in al-Khalīl. These points include not taking money from rulers, not attending official ceremonies (this includes not being in a managerial position), and avoiding debate and bigotry. During his seclusion period, al-Ghazālī established close relations with dervishes. He had a *khangāh* in his hometown, Tus, and he watched over the dervishes who stayed there. His approach, which was more distant to sūfīs in the *Ihyā’*, evolved into closer contact in his letters.

Giriş

Gazzâlî'nin hayatı, yaşadığı dönemden günümüze kadar her daim ilgi çekici bulunmuştur. Onun hayatının dönüm noktaları ve bunların arka planı hâlâ merakı celbeden hususlardır. Hayat hikâyesini âhir ömründe bizzat kendisi kaleme almış olsa da oldukça muhtasar olan bu anlatı aynı zamanda pek çok hususu gölgede bırakmıştır.¹ Meselâ Gazzâlî kendi otobiyografisinde hocalarından, sosyo-politik çevresinden ve ailesinden genel olarak bahsetmemiştir. Konumuz olan uzlet dönemi çerçevesinde bakacak olursak; uzletle neyi kastettiğini, bu süreçte devlet yöneticileri ile ilişkilerini devam ettirip ettirmediğini belirtmemiştir. Uzlet döneminin seyahatle geçen kısmı, kendi ifadelerinden mühlhem olarak iki-üç yıllık bir süreç midir yoksa hayatına şahitlik eden Abdülgâfir el-Fârisî'nin (ö. 529/1134) dediği gibi on yıl mıdır? Dımaşk ve Kudüs gibi bir müddet ikamet ettiği şehirlerde ne tür ilişkiler içerisinde bulunmuştur? *İhyâ*'yı Şam-Kudüs hattında yazmaya başladığına göre bu durum, uzlet hayatına tezat teşkil etmez mi? Bu ve benzeri soruların cevapları onun otobiyografisinde yer almamaktadır. Hal böyle olunca gerek kendisinin kaleme aldığı gerekse arkadaşları Abdülgâfir el-Fârisî'den naklen anlatılagelen² hayat hikâyesine rağmen Gazzâlî'nin hayatına dair hâlâ kapalı noktalar bulunmaktadır. Belki bu durum, devrin kargaşa içerisindeki sosyo-politik koşullarının bir gereği olarak bilinçli tercih edilmiş bir husustur. Zira mektupları ışığında bakıldığı zaman Gazzâlî'nin, uzlet döneminde de özellikle yöneticiler ve bazı âlimlerle ilişkilerini sürdürdüğü görülmektedir.

Bu makale, mektupları ışığında Gazzâlî'nin hâl tercemesinin bir kısmını oluşturan uzlet dönemindeki belirsizliklerin giderilmesine katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Bu konuda şöyle bir problem görülmektedir: Gazzâlî *el-Münkız*'da Bağdat'ı terk edişini, Şam, el-Halil, Kudüs gibi şehirlere yolculuklarında uzlet ve halvet hayatı yaşadığını, memleketine döndükten sonra da “zamanın olayları” ve “çocukların işleri” dışında halvete devam ettiğini belirtmiştir.³ Burada Gazzâlî münzevi bir profil çizmektedir. Ne var ki ona aidiyetinde şüphe bulunmayan *Fezâilü'l-enâm*⁴ adıyla derlenmiş mektuplarında durum farklılık arz etmektedir. Gazzâlî'nin biyografisi

- 1 Bu nedenle bazı araştırmacılar tarafından *el-Münkız* bir otobiyografiden ziyade el-Halil'deki yeminini bozmasının savunusu veya müceddid olduğu fikrini ifade imkânı olarak görülmüştür. bk. Frank Griffel, *Gazzâlî'nin Felsefi Kelamı*, çev. İbrahim Halil Üçer, Muhammed Fatih Kılıç (İstanbul: Klasik, 2012), 53. Garden da *el-Münkız*'ın Gazzâlî'nin Nişâbur'da tedrise dönmesi sonucu ortaya çıkan karışıklık bağlamında yazılmış savunma amaçlı bir eser olduğunu belirtir. bk. Kenneth Garden, “Zirveden İniş: Gazzâlî'nin Otobiyografik Eserleri ve Yazıldıkları Bağlam Üzerine Bir Değerlendirme”, çev. Abdullah Özkan, *Tasavvuf*, 16/35 (Ocak-Haziran 2015), 193-196, vd. *el-Münkız*'ın tahkik ve tercemesinin yanı sıra yazılış bağlamı ve içerik analizine ayrıca Gazzâlî'nin hayatıyla ilgili önemli bilgiler aktaran iki çağdaşı Abdülgâfir el-Fârisî ve Ebû Bekr İbnü'l-Arabî'nin tanıklıklarına yer veren yeni bir neşri için bk. Gazzâlî, *Dalâletten Kurtuluş: El-Munkız Mine'd-Dalâl Ve'l-Mufsih Bi'l-Ahvâl*, çev. Mahmut Kaya-M. Cüneyt Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2022).
- 2 Sikatüddîn Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasan b. Hibetullah İbn Asâkir, *Târihu Dımaşk*, thk. Ömer b. Garâme el-Amrî (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1995/1415), 55/200-204.
- 3 İmam Gazzâlî, *Hakikat Arayışı: el-Münkız Mine'd-Dalâl*, çev. ve thk. Abdurrezzak Tek (Bursa: Emin Yayınları, 2015), 66-68.
- 4 [İmam Gazzâlî], *Mecmûa-i Mekâtib-i Fârisî-i Gazzâlî be-nâm-i Fezâilü'l-enâm min Mekâtib-i Huccetü'l-İslâm*, haz. Abbas İkbâl (Tahran: Kitâbfürûş-i İbn Sînâ, 1333). Eser, Türkçeye de çevrilmiştir. [İmam Gazzâlî], *Gazzâlî'nin Mektupları*, der. Muhammed Yakubi, çev. Merve Kelebek (İstanbul: İnkılab Yayınları, 2017).

hususunda yeteri kadar faydalanılmayan⁵ *Fezâilü 'l-enâm* onun hayatındaki bazı karanlık noktaların aydınlatılmasına imkân tanımaktadır. Abbas İkbâl tarafından hazırlanıp Tahran'da (h.ş. 1333/1954) bastırılmış olan *Fezâilü 'l-enâm* beş bölümden oluşmaktadır. *Birinci* bölümde Sencer'e yazdığı mektup ve onun huzurunda sorgulanması konu edinilir.⁶ *İkinci* bölümde çoğu Nizâmülmülk hanedanından olan vezirlere yazdığı mektuplar⁷; *üçüncü* bölümde emirler ve devlet ricâline yazdığı mektuplar; *dördüncü* bölümde fakihler ve din imamlarına yazdığı mektuplar; *beşinci* bölümde ise farklı zamanlarda yazdığı bazı uyarı ve nasihat mektupları yer almaktadır. Mektup koleksiyonu genel olarak Gazzâlî'nin Bağdat'ı terk ettikten sonraki zaman diliminde yazılmıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla mektupların geneli; vezir Mücürüddin'e 490 yılında yazılan mektup ile Bağdat'a tekrar davet edildiği 504 yılındaki mektuplar arasında yazılmıştır. Mektuplardan iki tanesi hariç hepsi Farsçadır. Vezir Şihâbülsîlâm'a yazılan ile Gazzâlî henüz Bağdat'ta müderrisen Fas'ın Tâzî şehrinde gelen Kadı Mervân'ın babası için kadılık talebi isteğini içeren mektubu ise Arapçadır.⁸ Söz konusu mektuplar Gazzâlî'nin uzlet dönemine ve bu dönemdeki teo-politik ilişkilerine dair önemli bilgiler sunmaktadır. Özellikle de Gazzâlî'nin inzivâ döneminde, bireysel tedris faaliyetlerinde bulunduğu gibi toplumsal olaylara müdahil olmaktan geri durmadığı, halkın sıkıntıları ile aktif bir şekilde ilgilendiği, valileri uyardığı sonuç alamadığında daha üst mercilere halkın durumunu bildiren mektuplar yazdığı, hankâhta kalan dervişleri himaye ettiği, referans olabileceği öğrencilerinin layık oldukları konumlara atanması hususunda devlet yöneticilerine mektuplar yazdığı görülmektedir. Ayrıca Gazzâlî'nin Sencer huzurunda yargılanması ve ölümünden bir yıl önce tekrar Bağdat'a davet edilmesi ve Gazzâlî'nin mazeret beyanı gerekçeleriyle mektuplarda ayrıntılı olarak yer alır. Makalede, mektupların dışında klasik tarih ve tabakat eserleri ile güncel akademik çalışmalardan da faydalanılmıştır.

Makalenin üzerinde yoğunlaştığı uzlet dönemi ile ne kastedilmektedir? Gazzâlî, ifade edildiği üzere her ne kadar kendini köşesine çekilmiş ve tasavvufi pratiklerle meşgul olan birisi olarak sunsa da *Fezâilü 'l-enâm*'da “uzlet”⁹ kavramıyla bu anlamı kastetmediği ortaya çıkmaktadır.

5 Griffel, *Gazzâlî'nin Felsefî Kelamı*, 44.

6 Gazzâlî'nin Sencer'e mektubu ve karşılaşmaları, Mehmed Şerafeddin Yaltkaya tarafından 1925 yılında Osmanlıca olarak yayımlanmıştır. bk. Mehmed Şerafeddin Yaltkaya, “Sencer ve Gazzâlî”, *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 1/1 (1925), 39-57. İlgili mektup kısa bir giriş yazısı ile latinize edilmiş ve online ortamda yayımlanmıştır. bk. M. Cüneyt Kaya, “Gazzâlî'nin Sencer'e Mektubu ve Sencer'le Görüşmesi”, *Academia* (Erişim 28 Temmuz 2024).

7 Vezirlere on iki mektup yazmıştır. Bunlardan beşi Nizâmülmülk'ün oğlu Fahrülmülk'e, biri Nizâmülmülk'ün oğlu Ziyâülmülk Ahmed'e, üçü vezirliğinden önce Nizâmülmülk'ün yeğeni Şihâbülsîlâm'a, üçü de vezir Mücürüddin'dir. Gazzâlî, *Fezâilü 'l-enâm*, 24.

8 Gazzâlî, *Fezâilü 'l-enâm*, 47-48; 67-71.

9 Gazzâlî'nin, *İhyâ'*'nın 2. cildinde yer verdiği bir konu da uzlettir. Konuyu öncelikle savunanlar ve karşıt olanların delilleri üzerinden ele alan Gazzâlî ardından uzletin faydaları ve zararlarını inceler. Uzletin faydalarından birisi Gazzâlî'nin uzlet tercihi bağlamında ilgi çekici olabilir. Uzletin üçüncü faydasına doğrudan “fitnelerden ve düşmanlıklardan kurtuluş” ile başlayan Gazzâlî, “memleketlerin taassuplar, fitneler ve düşmanlıklardan ne kadar da az boş kaldığını” ama “uzlette olanların bunlardan selamette olduğunu” belirtir. Bu husus Gazzâlî'nin uzlet tercihinde gözden uzak tutulmaması gereken bir husustur. bk. Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi 'd-Dîn*, thk. Ali Muhammed Mustafa-Saîd el-Mehâsinî (Dimaşk: Dâru'l-Feyhâ-Dâru'l-Menhel, 1431/2010), 3/181.

Mektuplarında “uzlet”e; yöneticilerden para almamak, resmî merasimlere katılmamak (dolayısıyla merasimlere katılması gereken bir makamda bulunmamak) ve münazara ve taassuptan kaçınmak anlamını verdiği görülür.¹⁰ Griffel’in belirttiği üzere, zaviyeye/inzivâya adanmış olmak, Şam, Kudüs, Bağdat, Tâberân ve Tûs’taki özel medreselerde ders vermeye engel değildir. İnzivâ/uzlet, sadece hükümdarın hizmetinde bulunmamak ve Nizâmiyye medreselerinden birinde, devlet destekli eğitim faaliyetlerine katılmamış olmak anlamına gelmektedir. Bu inzivânın ve uzletin anahtar unsuru, yöneticilerle ve onlar tarafından seçilen resmî görevlilerle herhangi bir yakın irtibattan kaçınmaktır.¹¹ Bu dönemde Gazzâlî siyasi elitlerle daha çok uyarı/nasihat, referans, kötü yöneticilerden şikâyet veya Tus halkını himaye gibi sebeplerle yazışmalarını devam ettirmiştir. Bu sebeple günümüz bazı araştırmacıları, Gazzâlî’nin kendini “öbür dünyaya adayın bir mistik ve yalnız kalmış bir hakikat arayıcısı” şeklinde tasvir etse de “kendi çağının gerçeklikleri içine yerleşmiş onun seçkinleriyle bağını hiç koparmamış ve onu değiştirmek için aktif bir çaba içerisine girmiş bir kişi” olduğunu belirtmişlerdir.¹²

Uzlet dönemi Gazzâlî’nin hayatının hangi yıllarını kapsamaktadır? şeklinde bir soru sorulacak olursa bunun cevabı; Gazzâlî’nin Bağdat’taki Nizâmiyye Medresesi müderrisliğini terk ettiği 488/1095’ten vefatına kadarki sürecin “uzlet dönemi” olduğudur. Gazzâlî’nin uzlet döneminin on bir yıl sonra tekrar döndüğü Nişâbur Nizâmiyye müderrisliğine kadar değil de vefatına kadar uzatılması meselesine gelince; bunun nedeni onun bu göreve kendi isteği ile değil ısrar neticesinde dönmüş olmasıdır. İkinci olarak ise kendisinin bunu “bir dönüş” olarak görmemesidir. Zira “önceden makam kazanılan ilmi anlatırken” “şimdi ise makamlar terk ettiren ilmi” anlatmaktadır.¹³ Ayrıca bu süreç çok da uzun sürmemiş, birkaç yıl sonra memleketi Tus’a tekrar dönmüştür.

1. Uzlete Götüren Tarihsel Süreç

Gazzâlî’nin uzlet öncesi hayatı ve onu uzlete götüren ortam/sebepler ve tarihsel süreç önem arz etmektedir. Gazzâlî’nin Nişâbur’daki eğitim sürecinden sonra Nizâmülmülk’ün maiyetine dâhil olduğu ve hamisi tarafından 484 yılı Cemâziyelevvel (Haziran 1091) ayında Bağdat Nizâmiyye Medresesi’ne müderris olarak atandığı bilinmektedir.¹⁴ O, 484-488/1091-1095 yılları arasında kapsayan Nizâmiyye müderrisliği döneminde oldukça başarılı olmuştur. Abdülgâfir el-Fârisî’nin belirttiğine göre Bağdat’ta saygınlığı o kadar artmıştır ki emirler, ileri gelenler/

10 Gazzâlî, *Fezâilü'l-enâm*, 45; 84; 4-5.

11 Griffel, *Gazzâlî'nin Felsefi Kelamı*, 96-97.

12 Kenneth Garden, *İslam'ın İlk Müceddidi: Gazzâlî ve İhyâu Ulûmi'd-Dîn'i*, çev. Abdullah Özkan (İstanbul: Klasik, 2019), 23; 24, 29, 37.

13 Gazzâlî, *el-Münkız Mine'd-Dalâl*, 91, 93-94.

14 Cemâleddin Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam fi Tarihi'l-Ümem ve'l-Mülük*, thk. Muhammed Abdülkadi Ata-Mustafa Abdülkadir Ata (Beyrut: Darü'l-kütübü'l-İlmiyye, 1412/1992), 16/292; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'l-Zamân fi Tevârîhi'l-A'yân*, thk. Muhammed Berakât, vd (Dimaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1434/2013), 19/428.

ekâbir ve hilafet sarayından daha etkin bir hâle gelmiştir.¹⁵ Bunun neticesinde sadece yoğun ilmî faaliyetlerde değil siyasi faaliyetlerde de bulunmak zorunda kalmıştır. Sencer'e yazdığı bir mektubunda 53 yaşında olduğunu, 40 yılını din ilimlerine dalarak geçirdiğini Şehit Sultan'ın (Melikşah) günlerinde kendisinden İsfahan'da ve Bağdat'ta yüksek mevkiiler (ikballer) gördüğünü birkaç kez de sultan ile halife arasında elçilik yaptığını belirtmiştir.¹⁶ Melikşah'ın vefatından sonra 4 yaşındaki küçük oğlu Mahmut'u padişah yapmak isteyen Terken Hatun'a halifenin mektubunu getirip onu ikna eden kişi kendisidir.¹⁷ Gazzâlî'ye mülâzımlık yapmış olan Selim er-Râzî'nin bu bağlamdaki tanıklığı konuyu açıklığa kavuşturmaktadır: “Onun meşguliyetten dolayı boş vakti yoktu. Kalemı bıraktığı zaman Kur'ân okur veya [Allah'ı] tesbih ederdi.”¹⁸ Gazzâlî, Bağdat'ta iken müderrisliğinin yanı sıra yoğun siyasi faaliyetlerde de bulunmuştur.

Öte yandan Gazzâlî'nin uzlet hayatına bakıldığında zaman bu dönemin temel dinamiği kurtarıcı ilim olarak tasavvufu görmesi ve bunu kendi hayatında tatbik etmesidir. Tarihsel süreçte onun tasavvufu irtibatına baktığımız zaman, Nişâbur'daki eğitim döneminde bir sûfi şeyhi ile irtibatlı olduğu görülmektedir. Her ne kadar Gazzâlî'nin kendisi *el-Münkız*'da belirtmese de bazı kaynaklar Fârmedî ile Gazzâlî arasında mürid-mürşid ilişkisi olduğunu belirtmişlerdir.¹⁹ Gazzâlî'nin bu sürece dair: “Ben tarikâtı Ebû Ali Fâremezî'den aldım.” “Bana işaret etmiş olduğu ibadet ve zikir görevlerine devam ederek yerine getirdim. Nihayet bu geçitleri aştım, meşakkatlere katlandım ve aradığımı buldum.”²⁰ şeklindeki ifadesine bakılırsa Nişâbur'da tasavvufun onun hayatında önemli bir yer işgal ettiği anlaşılmaktadır. Ancak bu süreç, Fârmedî'nin ölümü ile sonlanmıştır.

Gazzâlî'nin 484-488/1091-1095 yılları arasını kapsayan Bağdat dönemine geldiği zaman, kendisi 488 yılı Recep (Temmuz 1095) ayında başlamak üzere 6 aylık bir buhran dönemi geçirdiğinden bahsetmiştir.²¹ Gazzâlî'nin 488 yılı Recep ayı öncesinde başlayan tasavvufi okuma süreci, 488 yılı Recep ayında kendisinde bir içsel huzursuzluğa sebebiyet vermiştir.²² Bu buhran neticesinde de Bağdat'ı terk etmiştir. Bağdat'ı terk ettiği süreçte, sûfi literatürden öğrendiği pratikleri yerine getirerek tezkiye ve tasfiye ile meşgul olmuştur.²³ Ancak başka kaynaklara baktığımızda Gazzâlî'nin arayışının uzlet öncesindeki altı ay ile mukayyet olmayıp daha önce başladığı anlaşılmaktadır. Gazzâlî'nin Endülüslü öğrencisi Ebû Bekir İbnü'l-Arabî²⁴ *el-Avâsım*'da

15 İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, 55/200-201; Takıyyüddin İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-Fukahâi's-Şâfiyye*, thk. Muhyiddin Ali Necib (Beirut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1992), 1/261.

16 Gazzâlî, *Fezâilü'l-enâm*, 4.

17 İbnü'l-Esir'e göre 22 Şevval 485/25 Kasım 1092 tarihinde olmuştur. İzzeddin İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Târih*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beirut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997/1417), 8/363.

18 Şemseddin Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, thk. İhsan Abbas (Beirut: Dâru Sadır, 1900), 2/398.

19 Sikatüddin Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan b. Hibetullah İbn Asâkir, *Tebyînu Kezibi'l-Müfterî Fimâ Nusibe İle'l-İmam Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, (Beirut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1404), 295; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, 55/203; İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam*, 17/125-126; Sibî İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 20/51-52.

20 İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam*, 17/125; Sibî İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 20/51-52.

21 Gazzâlî, *el-Münkız Mine'd-Dalâl*, 63-66.

22 Gazzâlî, *el-Münkız Mine'd-Dalâl*, 64.

23 Gazzâlî, *el-Münkız Mine'd-Dalâl*, 67.

24 Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, Gazzâlî ile Bağdat'taki ilişkisini -kısmi tasarrufla- şöyle betimlemiştir: “(...) Ribatına

“Ebû Hâmid Gazzâlî ile 490 yılı Cemâziyelâhîrinde (Mayıs 1097) es-Selâm/Bağdat şehrinde görüştim. O 486/1093 yılından itibaren yaklaşık beş yıldır sûfî yolundaydı ve bu yolda olmaktan memnundu.”²⁵ demektedir. Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin Gazzâlî ile yakın ilişkisi sebebiyle bu bilgi önem arz etmektedir. O zaman şu soru sorulabilir: 486 yılında ne oldu da Gazzâlî'de böyle bir etkiye sebep oldu? Zira Gazzâlî'nin bazı ilkesel kararlarında/davranışlarında, kendisi isim vermese de farklı kişilerden etkilendiği bilinmektedir.²⁶ Gördüğümüz kadarıyla akademik kaynakların yeterince yer vermediği bir olay Gazzâlî'nin hayatında dönüm noktalarından biridir.

486 yılı Şevval (Ekim 1093) ayında Merv'den Erdişîr b. Ebû Mansûr el-Abbâdî²⁷ isminde “vâiz” ve “güzel ahlaklı” bir şeyh Bağdat'a gelir. Bağdat'tan hacca gidip sonra tekrar Bağdat'a dönen el-Abbâdî, Gazzâlî'nin müderrisi olduğu Nizâmiye'de kalır. Konuğu olan şeyhle yakından ilgilenen Gazzâlî, şeyhin huzurunda oturur ve konuşmasını dinler. Gerek Gazzâlî gerekse diğer imamlar ile büyük sûfiler onun meclisine katılacakları şekilde kabul görmüştür. Şeyh Abbâdî geldikten sonra Bağdat halkı tarafından medresenin sahnı, revakları, odaları, zemini, vs. her tarafı dolar. Çoğu kadınlardan yaklaşık 30.000 kişilik bir cemaat oluşur. Şeyh el-Abbâdî, konuştuğundan daha çok susan, zahitlik alametleri üzerinde zâhir, “açık kerametleri ve çokça ibadetleri” olan birisidir. Bir kelime konuştuğu zaman halk bağrışarak coşkunluk gösterir. Ribatta abdest aldığı zaman teberrük amacıyla halk kaplarla onun abdest suyunu alırlar. Onun halk üzerindeki etkisi sebebiyle, insanların çoğu maişetlerini terk etmiş, çocukların saçları kesilmiş, camilere ve mescitlere sığınmış, nebizler ve içkiler dökülmüş, eğlence araçları kırılmıştır.²⁸ Dolayısıyla Gazzâlî'nin tasavvufî arayışı ile mezkûr Mervli şeyhin Bağdat'a gelip Gazzâlî'nin kendisine eşlik etmesi eşzamanlıdır. Ya da bu manzara Gazzâlî'nin tasavvufa ilgisini yeniden canlandırmış olabilir. Zira daha önceki hayatında sûfî tecrübeyi yaşamış olan Gazzâlî'nin mezkûr şeyhle yakın ilişkisi sebebiyle tekrar tasavvufî bir arayış özlemine düşmüş olması mümkün, tarihsel olarak da tutarlıdır.

Genel olarak bakıldığında Gazzâlî'nin uzlet hayatını tercih etmesi noktasında çeşitli sebepler zikredilmektedir. *Siyasi sebepler* öncelikle ihtimal dâhilindedir. *İsmâilî Şiilik/Bâtınlık korkusu* ve *nefreti* ya da Berkyaruk tarafından “*istenmeyen adam*” ilan edilmiş olması mümkündür.²⁹

yöneldim. Sergisine tutundum, onun halvetinden de celvetinden/neşâtından da faydalandım. Ona her türlü hâlinde iken ulaşip sorular sorabilmekteydim.” Ebû Bekir Muhammed b. Abdillâh b. el-Arabî, *Kânûnü'l-Te'vil*, thk. Muhammed es-Süleymânî (Lübnan: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1990), 112.

25 Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, *el-Avâsim mine'l-Kavâsim*, thk. Ammâr Tâlibî (Kahire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 1997/1417), 24.

26 Mesela Gazzâlî'nin uzlet hayatında elinin emeğiyle geçinme prensibinde Şamlı fakih ve sûfî Ebu'l-Feth Nasr el-Makdisî'nin etkisi hatırlanabilir. Zira Gazzâlî Şam'a gittiği zaman Makdisî'nin zaviyesinde kalmıştır. Makdisî, elinin emeği ile geçinmesi ile tanınmış bir zahit âlimdir. bk. Tâceddîn es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanahi-Abdülfettâh Muhammed el-Hulvî (b.y.: Heçr li't-Tibâa ve't-Tevzî ve'n-Neşr, 1413), 5/352-353; 6/197; bk. Griffel, *Gazzâlî'nin Felsefî Kelamı*, 83.

27 490 yılında Merv'de vefat eden Erdişîr b. Ebû Mansur el-Abbâdî hakkında bakınız. Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansur el-Mervezî es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimi el-Yemani (Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1962/1382), 9/174. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 17/87-88.

28 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 17/3-4; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târîh*, 8/372-373.

29 Massimo Campanini, “Gazzâlî”, çev. Şamil Öçal-Tuncay Başoğlu, *İslâm Felsefesi Tarihi*, ed. S. H. Nasr – Oliver

Gazzâlî Bağdat'a geldikten bir yıl sonra hamisi olan Nizâmülmülk, takip eden on altı ayda da Selçuklu Devleti'nin halife dâhil neredeyse tüm elitleri öldürülmüştür. Bu da imparatorlukta “kaos” ve “kargaşa”ya sebep olmuştur.³⁰ Fitne ve kargaşa ortamının Gazzâlî'yi uzlete sevk etmiş olması ihtimal dâhilindedir.³¹ Bize göre bunlara ilaveten Gazzâlî'nin uzleti tercihinde mezkûr Mervli şeyhin Gazzâlî üzerindeki etkisi en az zikredilen hususlar kadar önem arz eder.

2. Bağdat'tan Bağdat'a: Seyahatli Uzlet Dönemi

Makalenin konusunu teşkil eden Gazzâlî'nin uzlet döneminden kastımız Gazzâlî'nin 488 yılı Zilkade (Kasım 1095) ayındaki Bağdat'ı terk etmesinden vefatına kadar geçen süreçtir. Bu dönemi, Gazzâlî'nin kronolojik hayatı ile uyumlu bir şekilde dört bölüm hâlinde ele alacağız. Bunlar; *Bağdat'tan Bağdat'a: Seyahatli Uzlet Dönemi*, *Tus: Yerleşik Uzlet Dönemi*, *Nişâbur: Tedrise Dönüş ve Sorgulanma Hadisesi* ile *Tus Dönemi ve Vefatı* şeklindedir.

Bağdat'tan Bağdat'a ve seyahatli bir uzleti içeren bu döneme ilişkin Gazzâlî'nin otobiyografisinde kendi çizdiği şablon şu şekildedir: Gazzâlî, tasavvufla teorik düzeyde ilgilenmesi neticesinde ulaştığı sonuçlar ile durumunu/konumunu kontrol etmiş ve kendisini uçurumun kenarında görerek büyük bir buhrana düşmüştür. Bu buhran sonucunda makamını, malını-mülkünü, ailesini, çocuklarını, sosyal ilişkilerini, vs. her şeyi terk etmeye karar vermiştir.³² Gazzâlî, Bağdat'a geldiğinde bekâr olup Bağdat'ta iken evlenmiştir. Dolayısıyla henüz birkaç yıllık evlidir.³³ Bunun yaşattığı psikolojik gerginlik 488 yılı Recep (Temmuz 1095) ayından itibaren yaklaşık altı ay boyunca devam etmiş ve sonunda neredeyse sağlığını tamamen kaybetmiştir. 488 yılı Zilkade (Kasım 1095) ayında her şeyi terk etmedikçe amacına ulaşamayacağı düşüncesiyle Bağdat'tan hacca gitme bahanesiyle bir daha geri dönmek üzere ayrılmıştır.³⁴ Önce Şam'a gidip orada yaklaşık iki yıl kalmış, ardından sırasıyla Beyt-i Makdis'e, el-Halil'e, Mekke ve Medine'ye gitmiş, nihayetinde de memleketine dönmüştür.³⁵

Bağdat > Şam > Kudüs > el-Halil > Mekke-Medine > Tus

Gazzâlî'nin *el-Münkız*'daki anlatımı bu şekildedir. Bu süreçte tasavvuf kitaplarından öğrendiği şekliyle sûfi pratiklerini yerine getirdiğini, hiçbir işle uğraşmayıp sadece mücadele ve riyazetle meşgul olduğunu dile getirmiştir. Şam'da iki yıl kaldığını belirtmesine rağmen ilişkiler ağından bahsetmemiştir. Şam dışındaki beldelerde ise ne kadar kaldığından ya da ilişkiler ağı ve faaliyetlerinden söz etmemiştir.

Leaman, (İstanbul: Açılım Kitap, 2011), 1/310; W. Montgomery Watt, *Müslüman Aydın -Gazâlî Hakkında Bir Araştırma-*, çev. Hanifi Özcan (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 155.

30 Griffel, *Gazâlî'nin Felsefi Kelamı*, 72; Ayrıca bk. Caroline Hillerand, “1092: A Murderous Year”, *Proceedings of the 14th Congress of the Union Européenne des Arabisants et Islamisants* (Budapest: 1995), 283-285.

31 Gazzâlî'ye göre fitne zamanları uzlet için uygun zamanlardır. Detay için bakınız. Mevlüt Özçelik, *İmam Gazâlî'ye Göre Nefsin Tezkiyesi ve Kalbin Taşfiyesi* (Ankara: Sonçağ Akademi, 2020), 78, 81-82. Mevlüt Özçelik, *Süflerin Saadet Tasavvuru İmam Gazâlî Örneği* (Ankara: Sonçağ Akademi, 2023), 126, 164.

32 Gazzâlî, *el-Münkız Mine'd-Dalâl*, 65.

33 Gazzâlî, *Fezâilü'l-enâm*, 45.

34 Gazzâlî, *el-Münkız Mine'd-Dalâl*, 64-65, 92-93.

35 Gazzâlî, *el-Münkız Mine'd-Dalâl*, 66-68.

Öte yandan kaynaklar Gazzâlî'nin zikretmiş olduğu *rota* ve *süre* konusunda da hemfikir değillerdir. Mesela ders arkadaşı olup kendisini yakinen tanıyan Abdülgâfir el-Fârîsî onun seyahatli uzlet hayatının Şam civarında on yıl kadar sürdüğünü ifade etmiş, pek çok tarih ve tabakat kaynağı aynı bilgiyi tekrar etmiştir.³⁶ Halbuki genel kabul bunun 2-3 yılı aşmayacağı şeklindedir.

Klasik kaynaklar genel olarak *el-Münkız*'da çizilen çerçeveye yakın bir şekilde Gazzâlî'nin önce hacca gittiği, oradan Şam ve Kudüs yolculuklarına çıkıp sonra Bağdat'a döndüğü şeklinde kısmi farklarla da olsa bir yol haritasından bahsetmişlerdir. O zaman Gazzâlî'nin 488/1095'te Bağdat'tan ayrılışı ve tekrar Bağdat'a dönüşünü içeren seyahatli uzlet hayatının rotası ve kronolojisini diğer kaynakların nasıl ele aldığına bakıp *Fezâilü'l-enâm*'ın bu noktada bir katkı sağlayıp sağlamadığı incelenmelidir. Klasik kaynaklarda karşımıza çıkan bazı rotalar şu şekildedir:

Bağdat > Şam > Kudüs > Şam > Bağdat > Tus³⁷

Bağdat > Hac > Şam > Horasan³⁸

Bağdat > Hac > Dimaşk > Kudüs-İskenderiye > Tus³⁹

Bağdat > Şam > Kudüs > Şam > Mısır > Bağdat > Horasan⁴⁰

Mezkûr rotalara bakıldığı zaman Gazzâlî'nin çizdiği rota ile bazı farklılıkları görülmektedir.

Şiretü'l-Gazzâlî ve Akvâlü'l-Mütekaddimîne Fîhi adlı eserin editörü olan Abdülkerîm el-Osmân, yazmış olduğu *Mukaddime*'de başka kaynaklarda karşılaşmadığımız bir bilgi vermektedir. Gazzâlî'nin hayatını bir tablo olarak sunan Osman, kaynak belirtmeksizin 490-493 yılları arasında Gazzâlî'nin Hemedan'da olduğunu sonrasında Tus'a döndüğünü bildirir. Yani 490 yılında Bağdat'a dönmüş, orada Ebû Sa'd Ribâtî'nda *İhyâ* tedrisi yaparak kısa bir süre kalmış sonrasında ise Hemedan'a gitmiştir. Uzun bir süre kalacağı Tus'a dönüşü ise 493 yılıdır.⁴¹ Genel olarak kaynaklarda yer almayan bu bilginin Hemedan kısmına ihtiyatlı yaklaşmak gerekir. Ancak Gazzâlî yer belirtmese de Tus'taki karışıklıklardan dolayı oradan ayrılmak zorunda kaldığını bir mektubunda dile getirmiştir: “Bu merhametsiz ve saygısız zalimlerin gözetiminden kurtulmak için yaklaşık bir yıldır Tus'tan ayrıldım. Zaruri olarak dönmem gerektiğinde; zulmün amansız bir hâl aldığı ve halkın sıkıntılarının kat be kat

36 İbn Asâkir, *Târihu Dimeşk*, 55/200-201; İbn Asâkir, *Tebyînu Kezîbi'l-Müfterî*, 293; Takrîyyüddîn Ebû İshâk el-İrâkî el-Hanbelî es-Sarîfî, *El-Müntehab min Kitâbi's-Siyâk li-Târîhi Nişâbü*, thk. Hâlid Haydar (Daru'l-Fikr, 1414), 1/76; Cemâleddîn Abdürrahîm el-İsnevî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, neş. Kemâl Yusuf Hût (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987/1407), 2/112.

37 İbn Asâkir, *Târihu Dimeşk*, 55/200.

38 İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-Fukahâi's-Şâfiyye*, 1/261-262.

39 İsnevî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, 2/112.

40 Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, 6/197-200.

41 Abdülkerîm el-Osmân, “el-Mukaddime”, *Şiretü'l-Gazzâlî ve Akvâlü'l-Mütekaddimîne Fîhi*, ed. Abdülkerîm el-Osmân (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, ty), 17. Benzer bilgiler İbrahim Musa tarafından da verilir. O da 488-493 yıllarında Şam, Kudüs, Mekke-Medine arasındaki seyahat rotasına, muhtemelen Hemedan ve Bağdat'a da uğradığını ekleyerek, 493 yılında Tus'a döndüğünü belirtmiştir. İbrahim Musa, *Gazzâlî ve İmgelem Poetikası*, çev. Çağla Taşkın (Ankara: Hece Yayınları, 2018), 11, 17.

arttığını gördüm.” diyerek Tus’taki durumu ifade etmiştir.⁴² Ancak Tus’tan ayrıldıktan sonra Hemedan’a gittiğine dair elde veri bulunmamaktadır.

Bu kronolojiye *Fezâilü’l-enâm*’ın sunduğu katkı, Gazzâlî’nin 489 yılında el-Halil’de Hz. İbrâhim’in kabri başında olmasıdır. İleride bahsedilecek olan burada vermiş olduğu ahit/söz Gazzâlî’nin hayatının merkezinde yer alan ve kararlarını etkileyen en önemli olaylardan birisidir. Bu veriyi kullanarak Gazzâlî’nin seyahatli uzlet hayatı sistematize edilecek olursa şöyle bir kronoloji ortaya çıkmaktadır: Gazzâlî 488 yılı Zilkade (Kasım 1095) ayında Bağdat’tan ayrılıp Şam’a gitmiştir. Mektuplarından hareketle 489 yılında el-Halil’de olup⁴³ aynı yıl hacca gittiğine göre, 489/1096 yılı ortalarına kadar Şam’da kaldığı anlaşılmaktadır.⁴⁴ Aynı yıl hac yaptığına göre Zilhicce ayında Mekke’de olması gerekmektedir. Hal böyle olunca Gazzâlî, 489/1096 yılı ortalarına kadar Şam’da kaldıktan sonra Şam’dan hacca giderken birkaç ay el-Halil ve Kudüs’e uğramıştır. 489/1096 yılında hac yaptıktan sonra⁴⁵ tekrar Şam’a dönmüştür. Şam’a avdet ettiği zaman Ebu’l-Feth el-Makdisî (ö. 9 Muharrem 490/27 Aralık 1096) vefat etmiş olduğuna göre Muharrem veya takip eden birkaç ay içerisinde bu gerçekleşmiş olmalıdır. 490 yılı Cemâziyelâhir (Mayıs 1097) ayında Bağdat’ta⁴⁶ olduğunu bildiğimize göre yine 6 ay civarında Şam’da kalmış ve Bağdat’a dönmüş olması muhtemeldir.

Gazzâlî’nin Bağdat’tan çıktıktan sonraki rotasında *ikinci* bir ihtimal mümkündür. Bu rota, Şam ve el-Halil’e gidip Bağdat’a döndüğü; sonra Bağdat’tan ikinci bir yolculuğa çıkarak Bağdat > Hicaz > Kudüs > Şam eksenli bir rota takip ettiği şeklindedir. Bunun da elde delilleri bulunmaktadır. Mesela Gazzâlî, Sencer’in Horasan melikliği zamanında ilk veziri olan Mücîrüddîn’e yazdığı mektubunda şöyle bir rota zikreder: “Bu duacımız, Bağdat’ta tekrar cömert müşahadenizden mutlu oldu. Şam, Irak ve Hicaz yolculuğunda her nereye ulaştıysa yüce zata dua ve senadan eller boş kalmadı.”⁴⁷ diyerek Şam’dan sonra tekrar Irak’ı, Irak’tan sonra ise Hicaz’ı zikretmiştir. İkinci olarak İbnü’l-Cevzî Gazzâlî’nin 488 yılı Zilkadesinde Bağdat’tan ayrılarak Beyt-i Makdis’e yöneldiğini, çıkışının üçüncü senesinde [Bağdat’a] döndüğünü, halka *İhyâ* dersleri yaptığını “sonra da 90 yılında haccettiğini ve beldesine döndüğünü” ifade etmiştir.⁴⁸ O hâlde 488 Zilkade ayında Bağdat’tan çıktıktan sonra 490 yılı Zilkade (Ekim 1097) ayı sonrasında tekrar Bağdat’a gelmiş birkaç ay kalmış ve tekrar hac yolculuğuna çıkmıştır. Hac dönüşü, süresi bilinemese de bir süre Bağdat’ta kalmıştır. Bağdatlı Ebû Abdullah el-İrâkî, Mekhûl en-Nesefî’nin bir kitabını 491/1098 yılında Gazzâlî’den okumuştur.⁴⁹ Hal böyle olunca 488-490/1095-1097 arası Bağdat-Şam-Kudüs eksenli bir yolculuk yapmış; 490 yılında Muharrem

42 Gazzâlî, *Fezâilü’l-enâm*, 54-55.

43 “489 yılında Halil’in (a.s.) türbesi başına vardım. Bugün yaklaşık 15 yıl olmuştur.” Gazzâlî, *Fezâilü’l-enâm*, 45.

44 Gazzâlî, Şam’da en fazla altı ay kalmıştır. Sonra Kudüs’e gitmiştir. Griffel, *Gazzâlî’nin Felsefî Kelamı*, 86.

45 İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’l-Târîh*, 8/396; Watt, *Müslüman Aydın*, 161. İbnü’l-Cevzî ise bunun 490 yılında olduğunu belirtmiştir. İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 17/18.

46 Ebû Bekir İbnü’l-Arabî, *el-Avâsım mine’l-Kavâsım*, 24.

47 Gazzâlî, *Fezâilü’l-enâm*, 52.

48 İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 17/18. Ayrıca bk. Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-Zamân*, 19/466.

49 İbnü’s-Salâh, *Tabakâtü’l-Fukahâi’ş-Şâfiyye*, 1/233-234.

sonrasında Şam'a dönmüştür. Birkaç ay kaldıktan sonra 490 yılı Cemâziyelâhir (Mayıs 1097) ayında Bağdat'a gelmiştir. Yine birkaç ay kaldıktan sonra bu kez hac yolculuğuna çıkmıştır. 491/1098 yılında ise hacdan Bağdat'a dönmüş, sonrasında muhtemelen Bağdat-Tus hattında bulunan Hemedan üzerinden memleketi Tus'a dönmüştür.

Gazzâlî'nin bu yolculuğunun belki de en önemli yönü Şam'da muhaddis-fakih ve zahit Ebu'l-Feth Nasr el-Makdisî (ö. 490/1096) ile karşılaşmasıdır. Bu görüşme neticesinde Gazzâlî, hayatı boyunca titizlikle uygulamaya gayret edeceği bazı ilkesel kararlar almıştır.⁵⁰ Makdisî, Nablus'taki arazisinden kendisine getirilen ürünlerle geçinir, azla yetinir, kimseden yardım kabul etmezdi.⁵¹ Gazzâlî de benzer kararlar alır ve bunları el-Halil'de Hz. İbrahim'in kabri başında ahdeder. Çeşitli mektuplarında dile getirdiği bu hususları ömür boyu uygulamaya çalışır. Nizâmülmülk'ün oğlu Sadru'lvezârâ Ahmed b. Nizâmülmülk'e cevap olarak yazdığı bir mektubunda; "489 yılında Halil'in (a.s.) türbesi başına vardım. Bugün yaklaşık on beş yıl olmuştur. Üç şeyi nezrettim. *Biri hiçbir sultandan yardım kabul etmemek, hiçbir sultanın selamına gitmemek/huzuruna çıkmamak ve münâzara yapmamak.* Bu nezrimi bozarsam gönülüm ve vaktim perişan olur, dünyada hiçbir şey rast gitmez..."⁵² diyerek prensiplerini dile getirmiştir.

Gazzâlî'nin uzlet hayatı bu üç madde üzerine kuruludur. Ana bağlam ise, devlet işlerinden ve şöhretten kaçınmadan ibarettir. Yoksa Gazzâlî uzlet hayatının başlangıcında yani Şam'da bile ilim öğretmiştir. Gazzâlî, Şam'da iken kaldığı yer onun adına Medresetü'l-Gazzâlî olarak tanınmıştır.⁵³ İbn Asâkir'in hocalarından olup "Şam müftüsü" olarak bilinen Ebu'l-Hasen Ali b. Müsellem es-Sülemî ed-Dımaşkî'nin hocalarından biri de Gazzâlî'dir. Gazzâlî Şam'da kaldığı müddetçe ed-Dımaşkî kendisine mülâzımlık yapmıştır. Gazzâlî onun hakkında; Şam'da bir genci yerime bıraktım/halifem olarak bıraktım demiştir.⁵⁴ Gazzâlî Kudüs'te de sosyal hayattan kopmamıştır. Uleymî'nin bir notundan hareketle Temîm ed-Dârî ailesi ile zamanın valisi arasındaki bir problemde valinin fakihlere durumu arz edip fetva talep etmesi konusunda Gazzâlî de görüş beyan etmiştir.⁵⁵ Gazzâlî, *İhyâ'*yı Kudüs'te önceden Nâsiriyye denilen ama Gazzâlî sonrasında "Gazzâlî Zaviyesi" olarak bilinen yerde yazmaya başlamıştır.⁵⁶ İbn Asâkir'in bir kaydından da Gazzâlî'nin Kudüs'te iken gözlerin yaşardığı, elbiselerin yırtıldığı bir semâ meclisinde hazır bulunduğu anlaşılmaktadır.⁵⁷

50 Griffel, *Gazzâlî'nin Felsefî Kelamı*, 83.

51 Ebu'l-Fazl Cemâleddin İbn Manzûr, *Muhtasarı Tarihi Dımaşk Libni Asâkir*, thk. Ruveyha en-Nehhâs vs. (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1984/1402), 26/126.

52 Gazzâlî, *Fezâilü'l-enâm*, 45; 4-5; 84.

53 İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 1/6. (Nâşirin mukaddimesi)

54 İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 43/236-237.

55 Ebu'l-Yümn Mücirüddin Abdurrahman Ebu'l-Yümn el-Uleymi, *el-Ünsü'l-Celîl bi-Târîhi'l-Kuds ve'l-Halil*, thk. Adnan Yunus Abdülmecid Ebu Tebbâne (Amman: Mektebetu Dendis, 1999/1420), 2/82.

56 el-Uleymi, *el-Ünsü'l-Celîl*, 1/299.

57 Ebu'l-Fütûh Nasr el-Âzerbaycânî es-Süfi'den nakledildiğine göre; Gazzâlî, İsmail Hâkimî, İbrahim el-Cürcânî, Ebu'l-Hasen el-Basrî ve büyüklerden oluşan kalabalık bir yabancı topluluğu İsa'nın (a.s.) doğduğu topraklarda Kudüs'te toplandılar. Okuyucu/Kavvâl şu iki beyti okuyunca Ebu'l-Hasen el-Basrî orada hazır bulunanları etkileyen bir vecde girdi. Gözler yaşardı, elbiseler yırtıldı, vecd esnasında Muhammed Kazeruni vefat etti. Meragi de ben oradaki mecliste hazırdım dedi. İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 62/46.

Sonuç olarak Endülüslü öğrencisi İbnü'l-Arabî'nin belirttiğine göre Gazzâlî, bu seyahatli yolculuk dönemi bitip de Bağdat'a döndüğü zaman "Nizâmiyye Medresesi'nin karşısında bulunan Ebû Sa'd Ribâtı'nda konaklamış, dünyadan yüz çevirmiş ahirete yönelmiş" birisidir.⁵⁸

3. Tus: Yerleşik Uzlet Dönemi

Önceki başlıkta Gazzâlî'nin kendisi bir rota sunmuş olsa da tabakat yazarlarının çizdikleri rotaların farklılık gösterdiğini belirtmiştik.⁵⁹ Gazzâlî, kendi çizdiği yol haritasında Hicaz'dan sonra Bağdat'ı zikretmiştir. Buraya geliş yılını ise belirtmeksizin "çeşitli durumlar ve çocukların çağrılmaları" sonucu memleketine döndüğünü ifade etmiştir.⁶⁰ Bu dönemde çizdiği rotada iki temel problem vardır: *Öncelikle*, Gazzâlî seyahatli uzlet sonrası vatana döndüğü zaman da uzleti tercih ettiğini belirtmiştir. Zamanın olayları ve aile işleri uzletteki saflığı bozsa da 10 yıl boyunca halvet ve uzlete devam ettiğini belirtmiştir.⁶¹ Bunu *el-Münkız*'da veya *Fezâilü'l-enâm*'da sıklıkla vurgulamıştır. Sencer'in huzurunda sorgulanırken: "Ben 12 yıl köşemde oturdum halktan yüz çevirdim. Sonra Fahrülmülk -rahmetullah aleyh- beni Nişâbur'a gitmeye mecbur etti."⁶² diyerek kendisini Bağdat'tan ayrılışından itibaren uzlet hâlinde yaşayan birisi olarak göstermiştir. Vezir Mücürüddîn'e yazdığı bir mektupta: "... Bir süredir ise köşeye çekilmeyi seçmiştir/tâ zâviyei ihtiyâr kerde est". "Sultanlarla yazışmak ve bir araya gelmekten el çekmiştir..."⁶³ diyerek köşeye çekilmede, yöneticilerle beraber bulunmamaya işaret etmiştir. Nizâmülmülk'ün oğlu Ziyâülmülk Ahmed'e yazdığı bir mektupta ise adalet tavsiyesinde bulunduktan sonra: "Her ne kadar insanlarla bir araya gelmek ve yazışmaktan geri durma yolunu tutmuş olsam da bu kelimeleri vezirlik tebriki sebebiyle zarureten yazmışımdır."⁶⁴ der. Vezirlik tebriki konulu bu mektuptaki uzlet ile "halktan uzlete" gönderme yapar. O hâlde; onun uzleti neleri kapsamaktadır? Mesela tedarik faaliyetinde bulunmuş mudur? Sosyo-politik problemlerle ilgilenmiş midir? Yönetimsel zafiyetler ve halkın sıkıntılarını devlet nezdinde dile getirmiş midir? Kendisi, belirttiği gibi her şeyden el çekmiş biri midir yoksa devlet adamları ile irtibatını farklı şekillerde devam ettirmiş midir?

İkinci olarak, bizim de başlıkta tercih ettiğimiz üzere Gazzâlî Tus'ta yerleşik bir uzlet dönemi mi geçirmiştir yoksa yolculukları veya memleketten ayrılması söz konusu mudur? İşte bu sorular kısmen de olsa *Mektuplar*'ından hareketle aydınlığa kavuşmaktadır.

Birinci maddeden başlanılacak olursa, öncelikle Gazzâlî'nin uzleti neleri kapsamaktadır? Bu sorunun cevabı önceki başlıkta zikredilen el-Halil'de Hz. İbrahim'in kabri başında vermiş olduğu ahitte/sözde gizlidir. Zira buradaki ahdin ekseninde devlet işleri ve yönetici kesimin

58 Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, *Kânûnü'l-Te'vîl*, 111.

59 Gazzâlî'nin biyografisine yer veren temel tarih ve tabakat kaynaklarının değerlendirilmesi için bk. Griffel, *Gazzâlî'nin Felsefî Kelâmı*, 44-49.

60 Gazzâlî, *el-Münkız Mine'd-Dalâl*, 67-68.

61 Gazzâlî, *el-Münkız Mine'd-Dalâl*, 68.

62 Gazzâlî, *Fezâilü'l-enâm*, 10.

63 Gazzâlî, *Fezâilü'l-enâm*, 52.

64 Gazzâlî, *Fezâilü'l-enâm*, 34.

uhdesinde olan kurumlarda görev almama sözü vardır. O zaman örnekleri ile anlatılacağı üzere Gazzâlî'nin uzlet yaşamında; tedris faaliyeti, halkın sıkıntılarına karşı devlet yöneticilerini uyarma, yöneticilere nasihat ve görevleri dolayısıyla onları tebrik etme, ehliyet sahibi olduğunu düşündüğü kişiler hakkında tavsiye mektupları yazma gibi hususlar uzlete engel teşkil etmemiştir.

Gazzâlî, Tus'taki uzlet yıllarında talebelerine ders vermekten geri durmamıştır. Mesela Gazzâlî'nin, Sencer'in huzurunda sorgulandığı 501/1107 yılındaki⁶⁵ hadisede, Sencer'den bir isteği; Nişâbur ve Tus'ta tedristen muaf tutulmaktır. Kendi ifadesiyle: “Ben 12 yıl köşemde oturdum halktan yüz çevirdim. Sonra Fahrülmülk -rahmetullah aleyh- beni Nişâbur'a gitmeye mecbur etti. Şimdi bu sözlerden maksadım şudur: “Beni Nişâbur ve Tus'ta tedristen muaf tutmanızdır. Zamane benim sözümü kaldıramaz.”⁶⁶ diyerek sadece Nişâbur değil Tus'ta da tedristen kaçınmak istemiştir. Onun Nişâbur'da tedris faaliyeti bilinmektedir. Bu ifade ise Tus'ta da tedris faaliyetinde bulunduğunu göstermektedir.⁶⁷ İsnevî'nin (ö. 772/1370) *Tabakâtü 'ş-Şâfiyye*'sinde de: “...Sonra vatanı Tus'a döndü. Kitap yazmaya, ibadete ve tilâvete sarıldı. İlim yaydı ama insanlarla karışmama yolunu tuttu.”⁶⁸ demiştir. İbn Asâkir, onun uzlet dönemindeki rotasını zikrederken; “... Bağdat'a döndü. Horasan'a geçti. *Tus'ta bir müddet tedris etti*. Sonra tedris ve münazarayı terk ederek ibadetle meşgul oldu.”⁶⁹ demektedir. Dolayısıyla Tus'ta sınırlarını kendisinin çizdiği uzlete riayet ederken “neş-i ilim” ve “tasnif” buna engel görmemiştir. Öte yandan Tus'ta Gazzâlî'den fıkıh okumuş öğrencilerinin varlığı bilinmektedir. Mesela Sencer'in huzuruna sorgulanmak üzere çağrıldığı zaman öğrencileri kendisi adına huzura giderek muhaliflere meydan okumuşlardır. Mektuplarda “Tus imamlarından bir cemaat”⁷⁰ olarak geçen bu isimlerin varlığı onun Tus'ta tedrisle meşguliyetinin en ciddi göstergelerindedir. Bu da onun tedristen geri durmadığını gösteren bir diğer delildir. O zaman ortaya çıkan husus, Gazzâlî'nin inzivâsı/uzleti devleti ve devlet görevlerini reddetme şeklinde olup devletin finanse etmediği “küçük medreselerde” ders vermeyi kapsamadığı, tedrisin özel medrese veya mekânlarda olduğudur.⁷¹ Buradaki tedris faaliyetinin bir hankâhta olması da mümkündür. Zira Gazzâlî'nin Tus'ta bir hankâhı bulunmaktadır.⁷²

65 bk. Griffel, *Gazâlî'nin Felsefî Kelamı*, 51.

66 Gazzâlî, *Fezâilü 'l-enâm*, 10.

67 Gazzâlî, *Fezâilü 'l-enâm*, 10-11. Sencer'i cevabı ise: “Ama ders vermekten muaf tutulman mümkün değildir. Fahrülmülk bizim çâkerimizdi ki seni Nişâbur'a gönderdi. Senin için medreseler kuralım ve emredelim de tüm ulema her yıl bir kez sana gelsinler ve kendileri için kapalı hususları öğrensinler.” şeklindedir. Gazzâlî, *Fezâilü 'l-enâm*, 11.

68 İsnevî, *Tabakâtü 'ş-Şâfiyye*, 2/112.

69 İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 55/200.

70 Gazzâlî, *Fezâilü 'l-enâm*, 5.

71 Eric Ormsby, *Gazâlî: İslam'ın Dirilişi*, çev. İsmail Hakkı Yılmaz (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2019), 11; Griffel, *Gazâlî'nin Felsefî Kelamı*, 93-97; Michael E. Marmura, “Gazâlî”, çev. M. Cüneyt Kaya, *İslam Felsefesine Giriş*, ed. Peter Adamson-Richard C. Taylor (İstanbul: Küre Yayınları, 2015), 154.

72 Gazzâlî, Sencer'in huzuruna davet edildiği zaman memleketinde “hankâhta oturmakta”dır. ... Fakihlerden birine yazdığı bir referans mektubunda, filanca bir müddet hankâhımızda kalmıştı (fûlan, müddeti be-hângâhi mâ makâm kerd), ahlak-ı hamide sahibi idi... şeklinde devam eden mektupta Gazzâlî “hankâhımız” ifadesini kullanır. Gazzâlî, *Fezâilü 'l-enâm*, 81-82. Gazzâlî'nin bu mektubunun tarihini bilmemekteyiz. Dolayısıyla buradaki kastettiği hankâh ömrünün son iki yılında kurmuş olduğu medrese-hankâh ikilisi de olabilir. Dolayısıyla bir

Gazzâlî'nin uzletinin engel olmadığı diğer bir faaliyet alanı, halkın sıkıntıları ve zamanın problemleri sebebiyle yöneticilerle irtibat kurmaktır. Eldeki mektup koleksiyonuna göre vezirlerle on iki mektup yazmıştır. Bunlardan beşi Nizâmülmülk'ün oğullarından Fahrülmülk'e, biri diğer oğlu Ziyâülmülk Ahmed'e, üçü vezirliğinden önce Nizâmülmülk'ün yeğeni Şihâbülsîlâm'a, üçü de vezir Mücîrüddîn'e yazılmıştır.⁷³ Kronolojik bir sıralama içermeyen mektuplarından hareketle Gazzâlî'nin yönetici kesimle özellikle Nizâmülmülk ailesi ile irtibatını sürdürdüğünü anlaşılmaktadır.

Gazzâlî, halkın sıkıntıları ile uğraşmanın gerekliliğini ifade ederek bunu bir âlim sorumluluğu olarak görmektedir.⁷⁴ Bu minvaldeki yazışmalarına bakıldığı zaman mesela Sencer Horasan meliki olarak atandığı zaman ilk veziri olan Mücîrüddîn'e yazdığı bir mektubunda "bir süredir bir köşeye çekilmeyi seçmiş" olduğunu "sultanlarla yazışmak ve bir araya gelmeden el çektiğini" ama iki sebepten dolayı bu geleneği bozduğunu belirtmiştir. *Birincisi* Mücîr'in vezir olması ile bölge halkının bundan duyduğu memnuniyet; *ikincisi* ise, Tus'ta yönetimdeki boşluktur.⁷⁵ Yönetimdeki boşluk sebebiyle şehrin ileri gelenlerinin çoğu şehri terk etmeyi düşünmüşlerdir. Halk da galeyana gelip kendi reislerini kendileri seçebilecek bir durumdadır.⁷⁶ Mücîrüddîn'e ikinci bir mektup daha yazan Gazzâlî, burada Mücîrüddîn'in kelime anlamı (kurtarıcı ve koruyucudur) ile vezirin görevi arasında irtibat kurarak zulmün dayanılmaz bir noktaya ulaştığını belirtir. Kendisi de halkın feryadını ulaştırmanın bir gereği olarak bu mektubunu yazmıştır. Durumun vahameti sebebiyle kendisinin de şehri terk etmek zorunda kaldığını; "Bu merhametsiz ve saygısız zalimlerin gözetiminden kurtulmak için yaklaşık bir yıldır Tus'tan ayrıldım. Zaruri olarak dönmem gerektiğinde; zulmün amansız bir hâl aldığını ve halkın sıkıntılarının kat be kat arttığını gördüm." diyerek ifade etmiştir.⁷⁷ Mücîrüddîn 490/1096 yılında bir aydan fazla olmayacak şekilde vezirlik yapmış ancak 497/1103'e kadar Sencer'in divanında vezir olarak kalmaya devam etmiştir. Dolayısıyla ilgili mektuplar bu yıllarda yazılmış olmalıdır.⁷⁸

Gazzâlî, Mücîrüddîn'in halefi olan Fahrülmülk'e⁷⁹ aynı minvalde iki mektup yazmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla sıkıntılar devam etmektedir. Fahrülmülk'e yazdığı ilk mektup, Tus

ihtiyat payı bırakmak gerekir.

73 Gazzâlî, *Fezâilü'l-enâm*, 24.

74 Gazzâlî, *Fezâilü'l-enâm*, 54.

75 Gazzâlî'nin fitne ve fetret diye ifade ettiği olaylar Berkyaruk zamanında Horasan meliki olan amcası Arslan Argun'un 487-490 arasında 3 yıl süren isyanı; bu esnada (490 yılı) Berkyaruk henüz Horasan'da iken "Emîr-i Emîrân" denilen Melikşah'ın amcaoğlu olan bir emir tarafından patlak veren ikinci bir isyan ve Emir Kodan ve Yarkadaş tarafından aynı yıl Horasan'da sultana karşı açılan isyan bayrağı sonrası ortaya çıkan kargaşa ortamını kastediyor olmalıdır. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târih*, 8/406, 409-411. Zahirüddîn Ebu'l-Hasen Ali İbn Fendeme, *Tarihü Beyhak*, Dimaşk: Dâru İkra', 1425, 1/483; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târih*, 8/406; Abdülkerim Özeydin, "Berkyaruk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/515.

76 Gazzâlî, *Fezâilü'l-enâm*, 52-53.

77 Gazzâlî, *Fezâilü'l-enâm*, 53-55.

78 Abbas İkbâl, *Vezâret der Ahd-i Buzurg-i Selcûki -Ez Târih-i Teşkîli in Silsile tâ Merg-i Sencer-*, (Tahran: İntişârât-ı Dânişgâhu Tahran, h.ş. 1338), 195, 200.

79 Mücîrüddîn birkaç ay vezirlik yaptıktan sonra azledilmiş ve halefi olan Fahrülmülk 490-500 yılı aşüre günü öldürülünceye kadar Sencer'in veziri olmuştur. bk. İkbâl, *Vezâret*, 209.

halkı adına yazdığı şefaath mektubudur. Kendisine insaf ve adalet tavsiyesinde bulunduğu mektupta Gazzâlî ondan, babası Nizâmülmülk'ün yolunu tutarak Tus halkının sıkıntılarını azaltması yönünde talepte bulunur. Kendisinin gerçek dost olduğunu, acı şurubun/şerbet hakiki dostun elinden geleceğini bildirerek eleştirilerine zemin hazırlar.⁸⁰ İçerikte ise Tus valisinden (Amîd-i Tûs)⁸¹ şikâyet söz konusudur. Tus valisi ve başkaları askerinin, semavi belayı savacağını zannetmişlerdir. Halbuki sağlam duvar, mal biriktirme ve demir kapı belayı defetmez, belki belanın sebebi olur. Ancak fakire/dervişe erişmiş bir kâse çorba ve bir arpa somun, yüz bin dinar ve yüz bin atlının yapamayacağını yapar. Fahrülmülk'e babasından ve babasının ne denli hayır ehli olduğundan örnekler verir.⁸² Bu mektup Gazzâlî'nin Tus'ta hankâhlarda kalan dervişleri himaye ettiğini göstermektedir. Nitekim Gazzâlî hankâhında kalan Şeyh Ebû Bekir b. Abdullah hakkında vezir Şihâbülsîlâm'a onun durumunu bildiren bir mektup göndermiştir.⁸³

Gazzâlî'nin Fahrülmülk'e yazdığı diğer mektupta şehrin hâlini ve yöneticilerin gaddarlığını daha açık bir şekilde şöyle ifade eder:

“Bu şehir zulüm ve kıtlıktan viran olmuştur. Senin haberin İsferyân'den Dâmgân'dan gelince herkes korkardı. Köylüler tahıllarını korkudan satar, zalim mazlumdan özür dilerdi. Bugün ise tüm korkular kalktı. Köylü de ekmeççi de tahıllarını stokladı, dükkanlarını kapattı. Zalimler cesurlaştı. Suçsuz insanlar hırsızlık suçlamasıyla töhmet altına sokuldular. Kim bu şehrin hâlini bunun dışında anlatırsa senin dininin düşmanıdır.⁸⁴ Bil ki Tus halkının iyi duası da bedduası da tecrübe edilmiştir. Amîd'e bu nasihatini çok kez yaptım. Ama kabul etmedi ve hâli herkese ibret oldu.”⁸⁵

Gazzâlî bu nasihatleri yaparken kendi konumunu: “Faydalı ama acı olan bu sözleri hiçbir sultandan kendine dair bir arzusu olmayan kişiden dinle. Bu sözün değerini bil.” diye ifade ettiği gibi dünyevi bir gaye gütmeyeceğini de dile getirir.⁸⁶

Gazzâlî zamanın sıkıntıları ile ilgilenmeyi bir âlim için gerekli bir vazife olarak ifade ettikten sonra ehil insanların ilgili makamlara atanmasını önemli görür ve bunun için referans mektupları yazar. Fahrülmülk'e yazdığı bir mektupta yönetim sorumluluğunu hatırlatarak liyakatli kişileri iş başına getirmesini ve bu görevin “mütedeyyin”⁸⁷ bir kişiye havale edilmesini tavsiye etmiştir. Mektubunda isim vermeksizin, “Bugün filanca kimse güzel iç hâli ve benzersiz dindarlık üzere olup o göreve liyakati baş vezirliğe kapalı değildir. Kendisi bugün Cürcân

80 Gazzâlî, *Fezâilü'l-enâm*, 29.

81 Orta Çağ bazı İslam ve Türk devletlerinde rastlanan, eyaletlerin başında bir çeşit vali olarak görev yapan amîd sivil idarenin en büyük memurudur. Erdoğan Merçil, “Amîd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 3/55.

82 Gazzâlî, *Fezâilü'l-enâm*, 30-32.

83 Gazzâlî, *Fezâilü'l-enâm*, 48.

84 Gazzâlî, *Fezâilü'l-enâm*, 31.

85 Gazzâlî, *Fezâilü'l-enâm*, 31.

86 Gazzâlî, *Fezâilü'l-enâm*, 32.

87 Başka bir yerde de yöneticilerin Allah'ın yeryüzündeki gölgeleri olduğunu belirtir. Detay için bk. Adil Yavuz, “Gazzâlî'nin Yönetim Anlayışında, Hadis ve Sünnet Kültürünün Etkisi”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (2012), 19.

nahiyesinde yaşamaktadır.”⁸⁸ der. Kastedilen isim seçkin öğrencisi olan İbrahim Sebbâk/eş-Şebbâk’tır (ö. 513/1119). Gazzâlî onun hakkında Nizâmülmülk’ün diğer oğlu Ziyâülmülk Ahmed’e de bir referans mektubu yazmıştır. Talebesini “ilim ve vera”ıyla övmüş, 20 yıldır yanında olduğunu bildirmiş ve “1000’den fazla talebem vardır ama onun ilim, sıdk, vera ve takvada eşi az bulunur.” şeklinde ona referans olmuştur.⁸⁹

Sonuç olarak Gazzâlî, 491/1097 yılı sonrasında memleketi Tus’a dönmüştür. Ancak o Nişâbur’da tedrise başlayınca kadar geçen bu dönemi uzlet ve halvetle geçirdiğini ifade etmiştir. Zaruri şartlar gereği yine seyahatler yaptığı anlaşılmaktadır. Bu durumda onun uzleti, devlet ve yöneticilerin inisiyatifi altında çalışmama üzerine temerküz etmiştir. Yoksa bu dönemde Gazzâlî bireysel tedris faaliyetlerinde bulunduğu gibi toplumsal olaylara müdahil olmaktan da geri durmamıştır. Özellikle halkın sıkıntıları ile aktif bir şekilde ilgilenmiş, valileri uyarılmış ve daha üst mercilere halkın durumunu bildiren mektuplar yazmıştır. Hankâhta kalan dervişleri himaye etmiş, referans olabileceği öğrencilerinin layık oldukları konumlara atanması hususunda devlet yöneticilerine tavsiyelerde bulunmuştur.

4. Nişâbur: Tedrise Dönüş ve Sorgulanma Hadisesi

Gazzâlî -muhtemelen- Nişâbur’daki müderrisliği esnasında yazdığı *el-Münkız*’da uzlette iken neden Nişâbur’da yeniden ders vermeyi kabul ettiğine dair bir başlık açar. Gazzâlî’nin konu ile alakalı olmamasına rağmen *el-Münkız*’ında sözü Nişâbur’da ders verme konusuna getirmesi dikkat çekicidir. Sorgulanma olayından bahsetmemesi ise henüz bunun meydana gelmemesi ile açıklanabilir.⁹⁰ Mektuplarda ise Gazzâlî’nin *el-Münkız*’ında bulunmayan bazı bilgiler ile özellikle de Nişâbur’daki tedris hayatında vuku bulmuş olan Sencer’in huzurunda sorgulanma olayı detaylı bir şekilde yer almaktadır. Gazzâlî’nin *el-Münkız*’ında Nişâbur sürecine dair çizdiği çerçeve şu şekildedir:

Gazzâlî, çeşitli sebeplerden kaynaklansa da halkın nübüvete inancının zayıfladığını, devrin *fetret devri* olduğunu, kamu otoritesinin desteği olmadan insanları Hakk’a davet etmenin imkânı olmadığını belirtir. Onlarla mücadele edebilmek için zamanın uygun olması ayrıca dindar ve kudretli bir yöneticinin/sultanın bulunması gerektiği kanaatinde. Bunun için de kendisi harekete geçmemiştir. Ancak kader, sultanın gayretini harekete geçirmiş, fetreti sona

88 Gazzâlî, *Fezâilü'l-enâm*, 28-29.

89 Gazzâlî, *Fezâilü'l-enâm*, 34-35.

90 Gazzâlî, *el-Münkız*’ın başında “Şimdi yaş elliyi aşmıştır.” der. Gazzâlî 499 Zilkâde’sinde Nişâbur’a hareket edip, 503 yılı başlarında ise Nişâbur’da tedrisi bıraktığı bilinmektedir. *Fezâilü'l-enâm*’da Fahrülmülk’ten geçmiş zaman kipi ile “Fahrülmülk çâkerimizdi/hizmetimizdeydi/ما بود فخر الملك جاکر ما بود” bahsedilir. O zaman *el-Münkız*, 10 Muharrem 500’den sonra ve 503 yılından önce yazılmış olmalıdır ki belirttiği gibi yaşı elliyi geçmiş olmaktadır. Öte yandan *el-Münkız*’da sorgulanma olayına işaretle bulunulmaması henüz meydana gelmediği ile açıklanabilir. O hâlde Griffel’in, el-Halil’deki ahitten hareketle sorgulanma hadisesinin 501 yılında meydana geldiği kabul edilecek olursa, 10 Muharrem 500 sonrası ve 501 yılı öncesinde yazılmış olmalıdır. Bu da Gazzâlî’nin hamisini kaybetmesiyle muhalefetin hemencecik harekete geçtiğini göstermektedir. bk. Gazzâlî, *Fezâilü'l-enâm*, 11; Gazzâlî, *el-Münkız Mine'd-Dalâl*, 3. Griffel, *Gazzâlî'nin Felsefi Kelamı*, 51. Campanini, 501-503 yılları arasında yazdığı kanaatinde. Campanini, “Gazzâlî”, 1/313.

erdirmesi için Nîşâbur'a gitmesini kesin bir şekilde emretmiştir. Gazzâlî ise bu emri *gönül ehli bir cemaatle* istişare etmiş onların tamamı uzleti terk etmesini ve zaviyesinden çıkmasını istemişlerdir. Tevatür derecesine ulaşan pek çok rüya bunun, *Allah'ın bu yüzyılın başında takdir ettiği hayrın ve rüşdün başlangıcı* olduğuna hükmetmiştir. Bunun üzerine Gazzâlî, 499 yılı Zilkade (Temmuz 1106) ayında Nîşâbur'a doğru yola çıkmıştır. Daha önce Bağdat'tan ayrılışı 488 yılı Zilkade (Kasım 1095) ayıdır. Buna göre uzlet süresi 11 yıla ulaşmış olmaktadır.⁹¹

Mektuplara gelindiği zaman yukarıdaki ifadeler benzer şekilde orada da yer alır. Buna göre 499 yılı aylarında (der şühûri) on iki yıldır uzlette⁹² zaviyesine bağlı (zâviye-râ mülâzemet kerde) olan Gazzâlî'ye Nîşâbur'a gitmesini teklif etmişlerdir. Zira zaman *fetret ve gevşeklik* zamanıdır. *Gönül ehli ve basiret sahibi* azizlerin kalpleri buna yardım etmek için harekete geçti. *"Bu hareketi, hayır kaynağı ve şeriat ve ilmin ihyasının sebebi olarak"* uykuda ve uyanırken rüyalar gördüler.⁹³ Gazzâlî, bu davete icabet edip tedris işi canlanınca dünyanın her tarafından öğrenciler yola koyulmuş bu ise hasetçilerin yeniden ayaklanmasına sebep olmuştur.⁹⁴

Gazzâlî Nîşâbur'a gitme konusunda kendisine kesin bir şekilde emir veren vezirin ismini *el-Münkız*'da vermese de *Fezâil*'de zikreder ve bunun Fahrülmülk olduğunu ifade eder: "Ben 12 yıl köşemde oturdum halktan yüz çevirdim. Sonra Fahrülmülk -rahmetullah aleyh- beni Nîşâbur'a gitmeye mecbur etti." Gazzâlî aslında isteksizdir ama Fahrülmülk onu şöyle teşvik etmiştir: "Melik adildir ben de senin başarın için harekete geçerim."⁹⁵ Aynı bilgi tabakatlarda da zikredilir ve isim konusu netlik kazanır. Tabakatlarda arkadaşı Abdülgâfir el-Fârisî'den nakledilen ek bir bilgi daha vardır ki Nîşâbur'a gidişinin o zaman bile tartışma konusu olduğu ortaya çıkmaktadır. "Nîşâbur işi" daha hayatında iken Gazzâlî'nin kendisine sorulmuştur. Verdiği cevapta "Aslında insanları davet ve taliplere fayda sağlamak için bundan geri durmayı dinen uygun görmüyordum. Benim hakkı ortaya koymam, onu dile getirmem ve ona çağırmam gerçekleşti." derken Fârisî sonra kendi yorumuyla: "O bunda sadıktı. Sonuçta bırakılmadan önce kendi bıraktı ve evine döndü."⁹⁶ demiştir. Gazzâlî olaya her ne kadar samimi ve dindarane yaklaşmış, politik bir hedef gütmeyi belirtmiş olsa da beklenen gayenin gerçekleşmediği ve Gazzâlî'nin görevi kendi isteği ile bıraktığı anlaşılmaktadır.

Gazzâlî'nin Nîşâbur'a gitmekte çekingen davranması, Fahrülmülk'ün ise ısrarcı olması *el-Münkız*'da yer alır. Bu, her ne kadar kendisinin talebi üzerine meydana gelmesede hasımlarını tekrar harekete geçirmeye vesile olmuştur. İbn Asâkir: "... Ta ki Nîşâbur'a gitmeyi kabul edinceye kadar teklifinde ısrarcı oldu. Aslan ininden çıktı. Zira iş, Allah'ın kaza perdesinde gizliydi. (Fahrülmülk) Nizâmiye-i Meymuniyye Medresesi'nde müderris olması için kararlı bir tavır takındı."⁹⁷ diyerek Gazzâlî'nin ifadeleri ile uyumlu bir yapı serdetmiştir. Ancak bu

91 Gazzâlî, *el-Münkız Mine'd-Dalâl*, 90-93.

92 Mektuplarında 12 yıl uzlette kaldığını belirten ifadeler için bk. Gazzâlî, *Fezâilü'l-enâm*, 5, 10, 11.

93 Gazzâlî, *Fezâilü'l-enâm*, 11.

94 Gazzâlî, *Fezâilü'l-enâm*, 11.

95 Gazzâlî, *Fezâilü'l-enâm*, 10-11.

96 İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 55/203.

97 İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 55/202.

tedrise dönüş eskiye dönüş değil Gazzâlî'nin yeni düşünce dünyası ile uyumlu bir dönüştür. “İştigal etmiş olduğu şeyi (ilmi) izhara niyet etti ama bunu yaparken kendisinden sıyrılmış olduğu makam talebi, akranla çekişme ve inatçı mutaassıba katlanma köleliğinden kaçınma gibi şeylere dönmemeye niyet etti. Nicesi ona karşı çıktı, onu kötiledi, ta'n etti, ama o bunlardan etkilenmedi. Ta'n edene cevapla meşgul olmadı.”⁹⁸ diyen İbn Asâkir, Gazzâlî'nin karşılaştığı güçlükleri bu şekilde dile getirmiştir.

Gazzâlî karşıtlarıyla ilgilenmese de onların boş durmadıkları ve Horasan Meliki Sencer'e şikâyetle buldukları bilinmektedir. Bu noktada Gazzâlî için bir güçlük de Nişâbur'a gitmesinin üzerinden iki ay bile geçmeden hamisi Fahrülmülk'ün h. 500 yılı Aşure Günü'nde katledilmesidir.⁹⁹ Bunun, Gazzâlî karşıtlarını cesaretlendiren bir olay olduğunda şüphe yoktur. Gazzâlî'nin haber verdiğine göre hasımları kendisine komplo kurmuşlardır. Onu kötülecek bir şey bulamayınca *el-Münkız* ve *el-Miškât* kitaplarını istinsah etmiş ancak birkaç kelime değiştirerek içine küfrü gerektiren lafızlar ekleyerek kendisinden de bunun zahriyesine icâzet yazmasını talep etmişlerdir. Ama Gazzâlî, Allah'ın yardımı ile onların hilesini/telbisini fark etmiştir. Bu hâl “Horasan Vali/Reis”ine malum olunca o kişiyi kovmuştur. Ancak mezkûr kişi bu kez leşkerghâ/karargâha gitmiş İslam Melik'ine/Sencer'e şikâyetle bulunmuştur. Daha çocuklukta yazdığı *el-Menhûl* kitabından hareketle İmam-ı Azam'ı kötilediği iddiasını abartıyla anlatınca Melik de Gazzâlî'yi bizzat dinlemek istemiştir.¹⁰⁰ Burada özet olarak belirtilen husus mektubun diğer bir kısmında ise daha ayrıntılı olarak anlatılır. Buna göre tenkitler temelde Gazzâlî'nin Ebû Hanîfe'ye yönelik bazı eleştirilerde bulunduğu, ayrıca İslam akidesine değil “felâsife ve mülhidân”ın akidesine sahip olduğu, Hakk'a “Nûr-ı Hakîkî” dediği bunun ise Mecusi mezhebinin bir inancı olduğu ve Bâkılânî'yi ta'n ettiği şeklindedir. Bu iddialar sultanın Gazzâlî hakkındaki kanaatini değiştirmiş, onu incitmek için (be-kasdı rencâniden-i vey) adam göndermiştir. Gazzâlî ise mektup göndererek huzura gelmek istememiştir.¹⁰¹ Gazzâlî mektubunda özetle bunu şöyle gerekçelendirir:

“Bu duacımız elli üç yaşındadır ve ömrünün kırk yılını din ilimlerine dalarak geçirmiştir. Şehit Sultan'ın [Melikşah] günlerinde yirmi yıl geçirmiş, ondan İsfahan'da ve Bağdat'ta değer görmüş birkaç kez de sultan ile halife arasında elçilik yapmıştır. Büyük işler ve din ilimlerinde yaklaşık yetmiş kitap yazmıştır. Üç hususta İbrahim'in (as) huzurunda söz vermiştir. Sultanın huzuruna gitmemek, onun malını almamak ve münazara ve taassup yapmamak. 12 yıl boyunca da bu sözüne sadık olmuştur.”¹⁰²

98 İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 55/202.

99 İbn Fendeme, *Târîhu Beyhak*, 1/187.

100 Gazzâlî, *Fezâilü'l-enâm*, 10-12. Gazzâlî'ye muhalefette mezhep taassubunun etkili olduğu bir tabakatta açıkça ifade edilmiştir. Tarihsel bazı hatalarla malul olsa da bir Şii tabakata olan Tüsterî'nin *Mecâlis*'inde: “Bu esnada Hanefiler onun kanının helal olduğuna dair fetva vermişlerdir. O, Ebû Hanîfe aleyhine mutaassıptı. Onun hata ve cehaletinde ısrarlı olması Hanefî müftülerinin onu öldürerek kanını akıtmaya hamlettikleri hususlardandı.” şeklinde bunu ifade etmiştir. Kadı Nurullah el-Meraşî et-Tüsterî, *Mecâlisü'l-Mü'minin*, çev. thk. Muhammed Şüâ Fâhir (Kum: Mektebetü'l-Hayderiyye, 1433), 3/161.

101 Gazzâlî, *Fezâilü'l-enâm*, 3.

102 Gazzâlî, *Fezâilü'l-enâm*, 4-5. Gazzâlî 489 yılında bu sözü vermiştir. 12 yıl bu sözüne sadık olduğunu belirttiğine göre bu sorgulanma hadisesi 501 yılında meydana gelmiştir.

Gazzâlî, Meşhed'e İmam Rıza türbesine kadar gelse de karargâha gelmek istemez. Sultan ise onun Turuğ'da (تروغ)¹⁰³ olan leşkerghâha/karargâha gelmesini ister ve onu görme hususunda ısrarcı olur. Bunu haber alan Gazzâlî'nin öğrencisi “Tus imamlarından bir cemaat” karargâha gidip toplantı yaparlar. Hücetülislâm'ın mutaassıplarının da hazır olduğu bir toplulukta öğrencileri:

“Biz onun öğrencileriyiz. Şayet bir şüphe söz konusu ya da onun sözünde bir problem varsa ortaya konulsun ki çözelim. Ama yok biz aciz kalırsak ona yazalım. Ondan onun açıklamasını isteyelim. Sizin değil onunla, onun öğrencileriyle bile münazara edecek gücünüz yoktur.”¹⁰⁴ derler. Anlaşıldığı kadarıyla Gazzâlî'nin öğrencileri hocalarını müdafaa etmek istemişlerdir. Muhalifler ise, “O namuslu/sırları olan bir adamdır onun namusu/sırrı münazarada ortaya çıksın.” diye mukabele etmişlerdir.¹⁰⁵

Padişah, Muînülmülk'ü¹⁰⁶ onu getirmekle görevlendirir. Ferman üzerine karargâha gelen Gazzâlî, Muînülmülk'ün otağında konaklar. Sonra da Muînülmülk tarafından sultanın huzuruna götürülür. Sultan onu görünce kalkar ve ona oturması için tahtının kenarını işaret eder. Sultanın tavrı sonucunda Gazzâlî'nin “üzerindeki korku” tamamen kalkar.¹⁰⁷ Konuşma esnasında Gazzâlî, Sencer'e, üzerine atılmış suçların izahını yapar. Sonra da biri genel diğeri özel iki istekte bulunur. Genel istek, Tus halkının yokluk içerisinde olduklarıdır. Susuzluk bellerini bükümüştür. Özel istek ise 12 yıl halktan yüz çevirerek köşesinde oturmakta iken Fahrülmülk tarafından Nişâbur'a gitmeye mecbur edilmiştir. “Nişâbur ve Tus'ta tedristen” muaf tutulmak ister. Zamanındaki âlimlerin sözüne tahammül edemeyeceğini, hakikati söyleyene düşmanlık edildiğini belirtir. Sencer ise: “Ders vermekten muaf tutulman mümkün değildir. Seni Nişâbur'a gönderen Fahrülmülk bizim hizmetimizdeydi. Senin için medreseler kuralım ve tüm ulemaya, yılda bir kez sana gelip kendileri için kapalı hususları öğrenmelerini emrederim.” şeklinde mukabele eder.¹⁰⁸ Sorgulanma olayı bu şekilde sonuçlanır.

Gazzâlî Turuğ'daki ordugahtan memleketi Tus'a döndüğü zaman tüm halk onu karşılamış, büyük bir kutlama düzenlenmiş ve hediyeler dağıtılmıştır.¹⁰⁹ Bu da Gazzâlî'nin halkın nezdindeki itibarını göstermektedir. Daha sonra Sencer kendisine hediye olarak bir av göndermiş, Gazzâlî de karşılığında nasihatname türündeki *Nasîhatü'l-Mülük* adlı kitabını yazıp ona hediye etmiştir.¹¹⁰

Gazzâlî, bu dönemde de önde gelen devlet adamları ile yazışmalarını devam ettirmiştir. Nizâmülmülk'ün yeğeni/berâderzâde olan ve *büyük fakih* olarak bilinen Şihâbülslâm'a dört

103 Meşhed'in güneyinde Meşhed ile Nişâbur yollarının kesişim noktasında bir mahallin adıdır. bk. Abbas İkbâl, *Fezâilü'l-enâm*, 5 (dipnot: 2).

104 Gazzâlî, *Fezâilü'l-enâm*, 5-6.

105 Gazzâlî, *Fezâilü'l-enâm*, 6. Nâmus, Farsça'da, “sır”, “sır sahibi” gibi anlamlara da gelmektedir. Burada kastedilen anlam budur. Münazara esnasında onun ağzından bazı sırların sadır olup müşkil duruma düşürmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. bk. *Vajehyab*, “تاموس” (Erişim 10 Mayıs 2024).

106 Sencer'in veziridir. Bâtınilerle mücadelesi ile tanınmış olup 521/1127 yılında Bâtıniler tarafından öldürülmüştür. Detaylı bilgi için bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târîh*, 9/10.

107 Gazzâlî, *Fezâilü'l-enâm*, 5-6.

108 Gazzâlî, *Fezâilü'l-enâm*, 10-11.

109 Gazzâlî, *Fezâilü'l-enâm*, 11.

110 Gazzâlî, *Fezâilü'l-enâm*, 11; İkbâl, “Mecmûa-i Mekâtib-i Fârisi-i Gazzâlî be-nâm-i Fezâilü'l-enâm”, 7; Yalıtıkaya, “Sencer ve Gazzâlî”, 52-53.

ayrı mektup yazmıştır. Bunların yazım tarihini tam olarak tespit etmek mümkün olmasa da iki tanesinin karinelerle Nişâbur döneminde yazıldığı anlaşılmaktadır. Bunlardan biri, 499 yılı sonu veya 500 yılı başlarında Tirmiz kalesinden kurtulması sebebiyle Şihâbülsîlâm'a tebrik niteliğinde yazılan mektuptur.¹¹¹ Bir diğeri ise, Şihâbülsîlâm'ın hapisten kurtulduktan sonra bir cuma günü Tus'a gelip namazdan sonra Gazzâlî ile "Mescid-i Câmî"de yaptığı sohbetin kayda geçirilmiş hâlidir.¹¹²

Şihâbülsîlâm'a yazılan bir diğer mektubun konusu, "gönlünü tedavi etmesi, onun hastalığından sakınması, gönlünün şifası için ilahi tabiplerden ve kalp erbabından şifa talep etmede gayret göstermesi" hakkındadır. Bu mektup, ismini vermediği zor durumda olan bir şeyh için yardım talebini içermektedir. Gazzâlî, "kalp doktorlarından ve kalp erbabından" dediği o yaşlı zat için yardım talep eder. Şihâbülsîlâm'dan onun gönlünü hoş etmesini zira o zatın faydasının çok, bereketinin bol olduğunu dile getirir.¹¹³

Gazzâlî'nin mektupları arasında Arapça olan iki mektuptan birisi yine Şihâbülsîlâm'a yazılmıştır. Bu mektup da muhtemelen aynı kişi hakkında yazılmış olmalıdır. Ancak bu sefer isim açıklanır ve mezkûr şeyhin talebi üzerine yazıldığı belirtilir. Gazzâlî, âhir ömründe sağlığı bozulmuş, acizliği ortaya çıkmış, bu sebeple de çalışamaz hâle gelmiş biri olarak tanıttığı "Şeyh Ebû Bekir b. Abdullah", "yeryüzünün direklerindendir/evtâd" şeklinde methedip ona yardım edilmesini talep eder. Bu mektubu rica üzerine yazdığını da ekler.¹¹⁴

Gazzâlî, müderrisliğe dönmüş olsa da sürecin sıkıntılı geçtiği anlaşılmaktadır. Aleyhindeki propaganda, sorgulanma olayı, kendisinin görevden ayrılma isteği vs. gibi hususlar sağlığını tekrar bozmuş olabilir. Tam tarihini bilemesek de 6 Muharrem 503/5 Ağustos 1109'da yazdığı *el-Mustasfâ* adlı usûl-i fıkha dair eserini Nişâbur'da yazdığı bilgisi doğru kabul edilecek olursa¹¹⁵ bu tarihten sonra istifa ederek memleketi Tus'a dönmüştür.¹¹⁶ 499 Zilkade (Temmuz 1106) ayında başlayan bu süreç 503 yılı Muharrem (Temmuz 1109) ayından sonra nihayete ermiştir. Üç yıldan bir miktar fazla süren bu sürecin sonunda kaynakların neredeyse ittifak ettiği husus, memleketi Tus'a dönüşünde Gazzâlî'nin, müritleri için bir hankâh ve talipler için de bir medrese inşa ettirdiğidir.¹¹⁷ Bu dönüşün, 503 yılının hangi aylarında gerçekleştiği ile ilgili eldeki bir anekdot kanaat vermektedir. "Ashâb-ı hadîs arasında meşhur" olan Ebu'l-Fityân Ebu Hafs Ömer er-Ravâsî ed-Dihistânî isimli meşhur bir muhaddis Nişâbur'dan çıkıp Tus'a gitmiştir. Gazzâlî kendisini konuk etmiş ve *es-Sahîh*'i ona okumuş, o da onu şerh etmiştir. Sonra Merv'e gitmek için yola çıkmış ancak Serahs'a gelince 503 yılı Rebîülâhir

111 Gazzâlî, *Fezâilü'l-enâm*, 48-49. Bu mektup, Zilkade 499 (Temmuz 1106) ile 10 Muharrem 500 (11 Eylül 1106) tarihleri arasında yazılmış olmalıdır.

112 Gazzâlî, *Fezâilü'l-enâm*, 88-89.

113 Gazzâlî, *Fezâilü'l-enâm*, 46-47.

114 Gazzâlî, *Fezâilü'l-enâm*, 47-48.

115 Salâhaddîn Halil es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, thk. Ahmed Arnavud-Mustafa Türkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1420/2000), 4/217-218; Watt, *Müslüman Aydın*, 163.

116 Kaynaklar genel olarak bu tarihi benimsemişlerdir. bk. Campanini, "Gazzâlî", 1/313; Musa, *Poetika*, 11, 17; Watt, *Müslüman Aydın*, 163.

117 Sonraki bölümde ele alınacaktır.

(Ekim 1109) ayında orada vefat etmiştir.¹¹⁸ Hal böyle olunca Gazzâlî'nin, 503 yılının birinci ayı olan Muharrem'den sonra dördüncü ayı olan Rebûlevvelden ise önce Nişâbur'dan ayrılıp Tus'a döndüğünü söylemek mümkündür.

5. İkinci Tus Dönemi ve Vefatı

Gazzâlî'nin, Nişâbur'daki tedrisi 503/1109 yılı başlarında terk edip memleketi Tus'a döndüğü bilinmektedir. Vefatına kadar geçen yaklaşık 1,5 yıllık süreç tarafımızca 2. Tus dönemi olarak isimlendirilmiştir. Gazzâlî'nin bu dönemde bir medrese ve hankâh edinmesi, ibadet hayatına yoğunlaşması ve vefatından yaklaşık bir yıl önce tekrar Bağdat Nizâmiye Medresesi müderrisliğine davet edilmesi dönemin dikkat çekici olaylarıdır.

Gazzâlî'nin Nişâbur'dan memleketi Tus'a dönüşünde talipler için bir medrese ve müritler için de bir hankâh kurduğu klasik birçok kaynakta ifade edilmiştir.¹¹⁹ Ancak bazı modern kaynaklarda bunun Bağdat dönüşü olabileceği kanaati serdedilmiştir. Meselâ Griffel, Gazzâlî'nin memleketi Tâberân'da inşa etmiş olduğu zâviye ve hankâhın “büyük bir ihtimalle” “Bağdat'tan geri döndüğü zaman tesis edilmiş” olduğunu söylemiştir.¹²⁰ Marmura'ya göre Gazzâlî, vefat ettiği 1111'de memleketi Tus'ta yeniden İslam fıkhi tedrisine başlamıştır.¹²¹ Klasik kaynaklara baktığımız zamansa neredeyse ittifak vardır. Gazzâlî'nin arkadaşı Fârisî'nin konu hakkındaki ifadesi birçok kaynakta şu şekilde tekrarlanmıştır: ... Sonra evine döndü. Evinin civarında ilim talipleri için medrese, sûfiler için hankâh edildi. Bu ifade, İbn Asâkir'den, İbnü'l-Cevzî'ye, İsnvî'den Sibt İbnü'l-Cevzî'ye kadar tekrar edilmiştir.¹²² Medresesi rağbet görmüş olmalıdır ki kısa süre içerisinde mevcudu 150 öğrenciye kadar ulaşmıştır.¹²³

Tus'a dönen Gazzâlî'nin hayatı hakkında bahsedilen diğer bir husus yoğun ibadet hayatıdır. O, bu süreçte günlerini medrese-tekke arasında ve ibadetle geçirmiştir. Bütün meşguliyeti, Kur'ân okuma, tedris ve kalp erbabı ile oturmadan ibaret olup, hiç boş vaktinin olmadığı belirtilmiştir.¹²⁴

Gazzâlî'nin bu dönemi ile ilgili kaynaklarda yer alan dikkat çekici bir husus da onun Kur'an'ı ezberlemesi ve hadis meclislerine, Ehl-i hadis'e ve hadis tahsiline; özellikle Buhârî ve Müslim'in *es-Sahih*'leri üzerine yoğunlaşmasıdır.¹²⁵ Bu dönemde yani 503 yılının başlarında Gazzâlî, Ebu'l-Fityân er-Ravâsî isimli bir muhaddise ev sahipliği yapmış ve kendisine *es-Sahih*'i veya *es-Sahihayn*'i okumuştur.¹²⁶

118 İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 45/278-279; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 20/40-41.

119 İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 55/203; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 17/ 126.

120 Griffel bunların Nişâbur öncesi kurulmuş olduğu kanaatindedir. Griffel, *Gazzâlî'nin Felsefî Kelamı*, 94.

121 Marmura, “Gazzâlî”, 154.

122 İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 55/203; İbn Asâkir, *Tebyînu Kezîbi'l-Müfterî*, 295-296; el-İsnvî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, 2/112-113; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 17/ 126; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 20/52.

123 Gazzâlî, *Fezâilü'l-enâm*, 44-45.

124 İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 55/203. el-İsnvî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, 2/113.

125 İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 55/204.

126 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 17/118; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 45/278-279; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 20/40.

Bu dönemde dikkat çeken bir diğer husus ise yeniden Bağdat'a Nizâmiye müderrisliği için davet edilmesidir. Gazzâlî, ders arkadaşı Kiyâ Herrâsî'nin 1 Muharrem 504/20 Temmuz 1110 tarihinde Bağdat'ta vefat etmesi üzerine¹²⁷ onun yerine Bağdat'a davet edilmiştir. Mektuplarından anlaşıldığına göre Gazzâlî hâlâ Bağdat'ta tanınmakta olup bizzat halife tarafından Bağdat'a müderrisliğe dönmesi istenmiştir. Berkayaruk'un veziri olan Sadrülvüzerâ lakaplı Ahmed b. Nizâmülmülk'ün mektubunda Gazzâlî özetle şöyle davet edilir:

“İmam Kiyâ Herrâsî zamanında düzen tamamı. Göz değdi, İmam aniden vefat etti. Irak'ta onun yerine oturabilecek kimse kalmamıştır. Bu sadece Ahmed b. Nizâmülmülk'ün değil halifenin de önemseydiği bir konudur. Bunu yönetmek, Hâce-i İmâm-ı Ecil Zeynüddin Hccetülslâm Muhammed el-Gazzâlî dışında mümkün değildir. Çünkü o 'yegâne-i cihân' ve 'kudve-i âlem'dir. 'Din imamları zümresi arasında' onun önde geldiği müsellemdir. Ayrıca hilafet makamı da bu makamı ona havale ve tahsis etmiştir. Bu makam o derece önemlidir ki Sadr (Ahmed b. Nizâmülmülk) için bundan daha öncelikli bir konu söz konusu değildir. Nebevi değerli fermana [فرمان اشرف نبوی/halife] uymak farzdır.”¹²⁸

Ahmed b. Nizâmülmülk konunun kendisi için önemini bu şekilde ifade ettiği gibi, halifenin o makamda Gazzâlî'yi görmek istediğini de ifade etmiştir.

Yazışmalarda Gazzâlî'nin acilen harekete geçmesi ve hiç özür bildirmemesi özellikle istenmiş¹²⁹ “özür” beyan eder veya “kaçınırsa” kabul edilmemesi tenbihlenmiştir.¹³⁰ Gazzâlî'nin rahatsızlıklarından bahsedilen mektupta detay verilmeyerek bu sıkıntıların Müeyyedüddin Muînülmülk'ün¹³¹ mektubunda belirtildiği şekilde çözülmesi istenmiştir. Gazzâlî'nin tedrise dönmesi ile hâlihazırdaki parlaksızlık (بی رونقی) ortadan kalkacak ve canlanma meydana gelecektir. Gazzâlî ise cevabında Sadr-ı vizâretin kendisini makam açısından aşağı olandan daha yukarı bir konuma davet ettiği gibi kendisinin de onu esfel-i sâfilinden, a'lâ-yı illiyyîn'e davet ettiğini belirtmiş ve ona bazı tarizlerde bulunmuştur. Mesela verdiği bir örnekte; “tüm vilayetlerde tek bir mazlum sıkıntı içerisinde iken bir gece ferah bir şekilde gecelerse onun derecesi gafil avam mertebesidir” demiştir.¹³²

Gazzâlî'den her ne kadar özür beyan etmemesi istenmişse de o üç gerekçe ile bu teklifi reddetmiştir. Gazzâlî üç özrünü özetle şöyle dile getirir:

“Vatandan ayrılma ancak din veya dünya için olur. Dünya için olan elhamdülillah gönülden kalkmıştır. Din için olana gelince hareket ve istek gerekir. Şüphe yoktur ki, ilmin yayılması/taşması orada (Bağdat) daha kolay, araç gereçler daha hazır, ilim talebesi orada daha çoktur. Fakat bunun karşısında özür de artar. Bu ise dinin bozulmasına sebep olabilir.

1. Özür: Burada yaklaşık vera sahibi tahsil gören 150 talebe vardır. Onları oraya nakletmek, eşyalarını düzmek gayet güçtür. Daha çok öğrenci ümidi ile onları bırakarak ve sıkıntıya sokarak başka bir yere gitmeye ise ruhsat yoktur.

127 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 17/122; İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 3/289.

128 Gazzâlî, *Fezâilü'l-enâm*, 40-41.

129 Gazzâlî, *Fezâilü'l-enâm*, 41.

130 Gazzâlî, *Fezâilü'l-enâm*, 41.

131 Muînülmülk Müeyyedüddin'in tam adı Ebu'l-Kâsım Ali b. Saîd el-Husrevâbâdi'dir. Sadrülvüzerâ Ahmed'in vezirliğinde, nâibi olduğu gibi Sultan Sencer döneminde vezir olan Fahrülmülk'ün oğlu Muhammed'in de nâibi olup güçlü bir naip idi. İbn Fendeme, *Tarihu Beyhak*, 1/266, 476-477.

132 Gazzâlî, *Fezâilü'l-enâm*, 41-44.

2. Özur: Şehit Nizâmülmülk beni Bağdat'a çağırdığı zaman yalnızdım (tenhâ bûdem bî-alâik u bî-ehl ü ferzend). Bugün irtibatlarım/görevlerim ve çocuklarım vardır. Onları üzmeğe ise ruhsat yoktur.

3. Özur: 489 yılında Halil'in (a.s.) türbesi başına vardım. Bugün yaklaşık 15 yıl olmuştur. 3 şeyi nezrettim. Biri hiçbir sultandan hiçbir mal kabul etmemek. Diğeri, hiçbir sultanın selamına/huzuruna gitmemek. Üçüncüsü, münâzara etmemek. Bu nezrimi bozarsam gönlüm ve vaktim perişan olur ve dünyada hiçbir şey rast gitmez. Bağdat'ta münazaradan kaçınmak mümkün değildir. 'Dârusselâm'ın/Bağdat' merasiminden/protokolünden imtina etmek mümkün değildir. Şam'dan Bağdat'a tekrar döndüğümde kimsenin huzuruna gitmedim. 'Hiçbir işte tasarruf sahibi olmayıp, kendi ihtiyarımla münzevi olmayı kabul ettim'. Muayyen ve muteber olan en büyük özrüm ise şudur: Sultanın malından uzak duramam. Bağdat'ta ise mülküm yoktur. İlaşe yolu kapalıdır. Tus'ta olan bu miktar, bana ve çocuklarıma yetmektedir. Halkın çoğu bu işleri kolay zannetseler de bunların hepsi dini özürlerdir ve benim katımda büyüktürler. Sonuç olarak, ömür geçmiş, vakit, veda vaktidir yoksa Irak seferi vakti değil. Yüce hasletli (vezirden) beklenen bu özrü kabul etmesidir.¹³³

Sonuç olarak Gazzâlî teklifi reddeder. Bunun üzerinden çok geçmeden 14 Cemâziyelâhir 505/18 Aralık 1111 tarihinde bir pazartesi günü Tus'ta vefat etmiştir.¹³⁴

Sonuç

Makale, klasik kaynakların yanı sıra Gazzâlî'nin mektuplarından oluşan "*Fezâilü'l-enâm*"ın Gazzâlî biyografisine özellikle de 488/1095'te Bağdat'ı terk ettikten sonraki uzlet hayatına katkısı üzerine yoğunlaşmıştır. *Fezâilü'l-enâm*'in sunduğu bilgiler ışığında bakıldığı zaman bu makalede ulaşılan sonuç Gazzâlî'nin Bağdat'ı terk ettikten sonra gittiği hiçbir yerde ilimden ve ilmî muhitten kopmadığıdır. Onun uzlet ve inzivâ kavramının içeriği el-Halil'deki yemininde belirttiği şu üç husustan ibarettir. Yöneticilerden para almamak, resmî merasimlere katılmamak (dolayısıyla yönetici konumunda bulunmamak), münazara ve taassuptan kaçınmak. Gazzâlî'nin uzleti, devlet kurumlarında ve yöneticilerin idaresi altında tedris faaliyetinde bulunmamak anlamına gelmektedir. Şam, Kudüs ve Tus'ta her zaman öğrenci yetiştirmiştir. Mektupların biyografisine bir diğer katkısı kendisinin uzlet dönemi boyunca yönetici ve ulema kesimi ile ilişkilerden kaçınmamasıdır. Gazzâlî'nin özellikle Nizâmülmülk ailesi başta olmak üzere siyasi elitlerle uyarı/nasihat, referans, kötü yöneticilerden şikâyet veya Tus halkının durumunu anlatma gibi sebeplerle yazışmalarını devam ettirdiği görülmüştür. Dolayısıyla Gazzâlî'nin uzleti tedrise ve zikredilen maddeler sebebiyle yönetici kesimle irtibat kurmaya engel değildir. Sonuç olarak toplumsal hayattan kopmuş birisi değildir. Gazzâlî'nin mektuplarında dikkat çeken bir husus da memleketi Tus'taki dervişleri himaye etmesidir. Onun Tus'ta bir hankâhı olduğu ve burada kalan dervişleri gözettiği görülmüştür. Bu, hankâhta kalan dervişler için genel bir yardım talebi olabildiği gibi Şeyh Ebû Bekir b. Abdullah hakkındaki mektubunda olduğu gibi doğrudan isim vererek spesifik bir yardım talebi de olabilmektedir.

133 Gazzâlî, *Fezâilü'l-enâm*, 44-45.

134 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 17/127; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, 55/204.

İhyâ'da üslup olarak sūfilere daha mesafeli olan Gazzâlî, mektuplarında ise onlarla daha yakın bir irtibata sahiptir. Gazzâlî, hayatında almış olduğu kararlarda isim vermese de bazı bireylerin etkisinde kalmıştır. Bağdat'ı terk edip tasavvufi hayata yönelmesinde ya da uzlet hayatına adım atmasında Erdiştir b. Ebû Mansûr el-Abbâdî'nin etkisi göz ardı edilemez. Yine Gazzâlî'nin elinin emeği ile geçinmesi ve devlet görevlilerinden yardım almamasında Şam'da karşılaştığı muhaddis-fâkih ve zahit Ebu'l-Feth Nasr el-Makdisî etkili olmuştur. Gazzâlî'nin hasımları tarafından eserleri üzerinde tahrif yapılarak kendisine kurulan komplo ise İslam düşünce tarihinde tartışmalı bazı isimlerin eserlerinde de benzeri hususlara rastlanabileceği için oldukça dikkat çekicidir. Gazzâlî'nin Tus'a döndükten sonra kurduğu medresesinde yüz elli öğrenciye ulaşması, ilim talipleri için hâlâ bir çekim merkezi olduğunu göstermektedir. Gazzâlî'nin hayatı ve görüşlerinin daha sağlıklı incelenebilmesi için sosyo-politik çevresinin ve zamanın siyasi kutuplaşmalarının ortaya konulmasına yönelik derinlikli çalışmalara ihtiyaç vardır. Yaşadığı toplumdaki mezhepsel-siyasi oluşum ve yapılar, tartışmalar, taraflar ve devlet yöneticileri yakından tanınırsa Gazzâlî portresi daha net ortaya çıkacaktır. Bağdat ve Tus merkezli öğrenci halkasının tespit edilmesi de buna eklenmelidir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Campanini, Massimo. "Gazzâlî". çev. Şamil Öçal-Tuncay Başoğlu. *İslâm Felsefesi Tarihi*. ed. S. H. Nasr – Oliver Leaman. 307-324. İstanbul: Açılım Kitap, 2011.
- Cemâleddin Abdürrahîm el-İsnevî, *Tabakâtü 'ş-Şâfiyye*, neş. Kemâl Yusuf Hût. (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987/1407), 2/112.
- Garden, Kenneth. "Zirveden İniş: Gazzâlî'nin Otobiyografik Eserleri ve Yazıldıkları Bağlam Üzerine Bir Değerlendirme". çev. Abdullah Özkan. *Tasavvuf* 16/35 (Ocak-Haziran 2015), 187-207.
- Garden, Kenneth. *İslam'ın İlk Müceddidi: Gazzâlî ve İhyâü Ulûmi'd-Dîn'i*. çev. Abdullah Özkan. İstanbul: Klasik, 2019.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *İhyâü Ulûmiddîn*. thk. Ali Muhammed Mustafa-Saîd el-Mehâsinî. Dimaşk: Dâru'l-Feyhâ-Dâru'l-Menhel, 1431/2010.
- Gazzâlî. *Dalâletten Kurtuluş: El-Munkız Mine'd-Dalâl Ve'l-Mufsih Bi'l-Ahvâl*. çev. Mahmut Kaya-M. Cüneyt Kaya. İstanbul: Klasik, 2022.
- Griffel, Frank. *Gazzâlî'nin Felsefî Kelamı*. çev. İbrahim Halil Üçer, Muhammed Fatih Kılıç. İstanbul: Klasik, 2012.
- Hillerand, Caroline. "1092: A Murderous Year". *Proceedings of the 14th Congress of the Union Européenne des Arabisants et Islamisants*. 281-296. Budapest: 1995. 281-296.

- İbn Asâkir, Sikatüddîn Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan b. Hibetullah. *Târihu Dımaşk*. thk. Ömer b. Garâme el-Amrî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995/1415.
- İbn Asâkir, Sikatüddîn Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan b. Hibetullah. *Tebyînü Kezibi'l-Müfterî Fimâ Nusibe İle'l-İmam Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1404.
- İbn Fendeme, Zahîruddîn Ebu'l-Hasen Ali. *Tarihu Beyhak*. Dımaşk: Dâru İkra', 1425.
- İbn Hallikân, Şemseddin Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru Sadır, 1900.
- İbn Manzûr, Cemâleddin Ebu'l-Fazl. *Muhtasarü Tarihi Dımaşk Libni Asâkir*. thk. Ruveyha en-Nehhâs vs. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1984/1402.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekir Muhammed b. Abdillâh. *Kânünü't-Te'vil*. thk. Muhammed es-Süleymânî. Lübnan: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1990.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekir. *el-Avâsım mine'l-Kavâsım*. thk. Ammâr Tâlibî. Kahire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 1997/1417.
- İbnü'l-Cevzî, Cemâleddin Ebu'l-Ferec. *el-Müntazam fî Tarihi'l-Ümem ve'l-Mülûk*. thk. Muhammed Abdülkadi Ata-Mustafa Abdülkadir Ata. Beyrut: Darulkütübî'l-İlmiyye, 1412/1992.
- İbnü'l-Cevzî, Sıbt. *Mir'âtü'z-Zamân fî Tevârihi'l-A'yân*. thk. Muhammed Berakât, vd. Dımaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1434/2013.
- İbnü's-Salâh, Takıyyüddîn. *Tabakâtü'l-Fukahâi's-Şâfiyye*. thk. Muhyiddin Ali Necib. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1992.
- İkbâl, Abbas. *Vezâret der Ahd-i Buzurg-i Selcûkî -Ez Târih-i Teşkilî in Silsile tâ Merg-i Sencer-*. Tahran: İntişârât-ı Dânişgâhı Tahran, h.ş. 1338.
- [İmam Gazzâlî]. *Gazzâlî'nin Mektupları*. der. Muhammed Yakubi. çev. Merve Kelebek. İstanbul: İnkılab Yayınları, 2017.
- İmam Gazzâlî. *Hakikat Arayışı: el-Münkız Mine'd-Dalâl*. çev. thk. Abdurrezzak Tek. Bursa: Emin Yayınları, 2015.
- [İmam Gazzâlî]. *Mecmûa-i Mekâtib-i Fârisî-i Gazzâlî be-nâm-i Fezâilü'l-Enâm min Mekâtib-i Huccetü'lislâm*. haz. Abbas İkbâl. Tahran: Kitâbfürûşî-i İbn Sinâ, 1333.
- Kaya, M. Cüneyt. "Gazzâlî'nin Sencer'e Mektubu ve Sencer'le Görüşmesi". *Academia*. Erişim 28 Temmuz 2024. https://www.academia.edu/95733150/Gazz%C3%A21%C3%AEnin_Sencere_Mektubu_ve_Sencerle_G%C3%B6r%C3%BC%C5%9Fmesi_al_Ghazali_letters_to_Sanjar
- Marmura, Michael E. "Gazâlî". çev. M. Cüneyt Kaya. *İslam Felsefesine Giriş*. ed. Peter Adamson-Richard C. Taylor. 151-170. İstanbul: Küre Yayınları, 2015.
- Merçil, Erdoğan. "Amîd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/55. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Musa, İbrahim. *Gazzali ve İmgelem Poetikası*. çev. Çağla Taşkın. Ankara: Hece Yayınları, 2018.
- Ormsby, Eric. *Gazâlî: İslam'ın Dirilişi*. çev. İsmail Hakkı Yılmaz. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2019.
- Osmân, Abdülkerim. "el-Mukaddime". *Siretü'l-Gazzâlî ve Akvâlü'l-Mütekaddimine Fihî*. ed. Abdülkerim el-Osmân. 11-40. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, ty.
- Özaydın, Abdülkerim. "Berkyaruk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/514-516. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Özçelik, Mevlüt. *İmam Gazâlî'ye Göre Nefsin Tezkiyesi ve Kalbin Tasfiyesi*. Ankara: Sonçağ Akademi, 2020.
- Özçelik, Mevlüt. *Süfîlerin Saadet Tasavvuru İmam Gazâlî Örneği*. Ankara: Sonçağ Akademi, 2023.

- Safedî, Salâhaddîn Halil. *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*. thk. Ahmed Arnavud-Mustafa Türkî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1420/2000.
- Sarıfînî, Takıyyüddîn Ebû İshâk el-İrâkî el-Hanbelî. *El-Müntehab min Kitâbi's-Siyâk li-Târîhi Nişâbûr*. thk. Hâlid Haydar. Daru'l-Fikr, 1414.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansur el-Mervezî. *el-Ensâb*. thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallîmî el-Yemânî. Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1962/1382.
- Sübkî, Tâceddîn. *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*. thk. Mahmûd Muhammed et-Tanahi-Abdülfettah Muhammed el-Hulv. b.y.: Hecc li't-Tibâa ve't-Tevzî ve'n-Neşr, 1413.
- Tüsterî, Kadî Nurullah el-Meraşî. *Mecâlisü'l-Mü'mînîn*. çev. thk. Muhammed Şüâ Fâhir. Kum: Mektebetü'l-Hayderiyye, 1433.
- Uleymî, Ebû'l-Yümn Mücürüddîn Abdurrahman. *el-Ünsü'l-Celîl bi-Târîhi'l-Kuds ve'l-Halîl*. thk. Adnan Yunus Abdülmecid Ebû Tebbâne. Amman: Mektebetu Dendis, 1999/1420.
- Vajehyab*. Erişim 10 Mayıs 2024. <https://vajehyab.com/?q=%D9%86%D8%A7%D9%85%D9%88%D8%B3>
- Watt, W. Montgomery. *Müslüman Aydın -Gazâlî Hakkında Bir Araştırma-*. çev. Hanifi Özcan. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Yaltekaya, Mehmed Şerafeddin. "Sencer ve Gazâlî". *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 1/1 (1925), 39-57.
- Yavuz, Adil. "Gazzâlî'nin Yönetim Anlayışında, Hadis ve Sünnet Kültürünün Etkisi". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (2012), 7-28.

